

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ

AZƏRBAYCAN DİLLƏR UNİVERSİTETİ

Əlyazması hüququnda

GÜLLƏR ADİL qızı İSGƏNDƏRLİ

**MÜXTƏLİFSİSTEMLİ DİLLƏRDƏ KƏMİYYƏT BİLDİRƏN SÖZLƏRİN
TİPOLOGİYASI**

İxtisaslaşma: HSM –060201– Dilşünaslıq

Magistr elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş

DİSSERTASIYA

Elmi rəhbər: _____

İradə Mərdan qızı Nuriyeva

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

BAKI – 2022

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ.....	3
I FƏSİL. DİLDƏ KƏMİYYƏT ANLAYIŞI.....	12
1.1. Azərbaycan dilində kəmiyyət kateqoriyası haqqında.....	16
1.2. İngilis dilində kəmiyyət kateqoriyası haqqında.....	21
II FƏSİL. DİLDƏ KƏMİYYƏT KATEQORİYASININ İFADƏ VASİTƏLƏRİ.....	27
2.1. Azərbaycan və ingilis dillərində kəmiyyət bildirən sözlərin morfoloji yolla ifadəsi.....	36
2.2. Azərbaycan və ingilis dillərində kəmiyyət bildirən sözlərin leksik yolla ifadəsi.....	46
2.3. Azərbaycan və ingilis dillərində kəmiyyət bildirən sözlərin sintaktik yolla ifadəsi.....	53
NƏTİCƏ.....	68
İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI.....	70

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı. Qrammatik kateqoriya dilçiliyin geniş obyektlərindəndir. Başqa kateqoriyalar kimi kəmiyyət kateqoriyası da müxtəlif dövrlərdə dilçi alimlərin diqqətini cəlb etmişdir. Buna baxmayaraq indiyədək kəmiyyət kateqoriyası haqqında yazılmış tədqiqatlarda təəssüf ki, bu problemlərin hərtərəfli işıqlandırılması barədə danışa bilmərik. Mövzunun aktuallığı, hər şeydən əvvəl bununla müəyyən edilir.

Kəmiyyətə fəlsəfi kateqoriya kimi yanaşmaq obyektiv gerçəkliyin hər bir vəziyyətində onun təzahür etməsinin şahidi olmaq, buna görə də linqvistik baxımdan kəmiyyətin bütün təzahür formaları və ifadə vasitələrindən danışmaq daha məqsədəuygundur.

Elmi işdə kəmiyyətin Azərbaycan dilində tarixi ifadə üsulları araşdırılır. Kəmiyyətin Azərbaycan, ingilis və eləcə də başqa türk dillərində morfoloji, leksik-semantik ifadə üsulları mövcud olmuş və bu üsullarla kəmiyyətin müxtəlif növləri ifadə edilmişdir.

Bəzi dilçilər (O.Pritsak, K.Qrenbek) kəmiyyətin bəzən sərbəst ifadə olunması faktından çıxış edərək, bu məfhumun qədim türklərin təfəkkür tərzinə uyğun gəlmədiyini sübut etməyə çalışmışlar. Buna görə də kəmiyyət anlamının müxtəlif növlərinin türk dilləri ailəsinə daxil olan Azərbaycan dilində hələ ən qədim dövrlərdən mövcud olduğunu sübut etmək, sözsüz ki, olduqca əhəmiyyətlidir. Kəmiyyət məfhumunun leksik və leksik-semantik ifadə üsullarının morfoloji üsullarla birlikdə tədqiqata cəlb olunması isə bu fikri əsaslandırmaq üçün daha böyük imkan yaradır.

Problemin öyrənilmə dərəcəsi. Dilçilikdə mövcud olan digər qrammatik kateqoriyalar kimi kəmiyyət kateqoriyası da geniş əhatə dairəsinə malik olma baxımından seçilir. Digər qrammatik kateqoriyalardan fərqli olaraq, kəmiyyət kateqoriyası daha mürəkkəb və çoxcəhətli olub, daha rəngarəng ifadə vasitələrinə, məzmun müxtəlifliyinə malikdir.

Məhz bu baxımdan da kəmiyyət kateqoriyası ikili xarakter daşıyır. Burada bir tərəfdən konkretlik, digər tərəfdən isə mücərrədlik müşahidə olunur. Burada həm real hesablanan konkret əşyalar, həm də konkretlikdən kənar hesablanması mümkün olmayan kəmiyyət daxildir. Bu kateqoriya öz mənasına görə ən müxtəlif sözləri ümumiləşdirmələr nəticəsində birləşdirir.

Tədqiqatın obyekti hər iki dildən kəmiyyət anlayışı bildirən ifadə vasitələridir.

Tədqiqatın predmeti isə dildə kəmiyyət anlayışı haqqında biliklərin sistemləşdirilməsi və dərinləşdirilməsini təşkil edir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri, işin əsas məqsədi kəmiyyət kateqoriyasının mahiyyətini aydınlaşdırmaq, onun məna növlərini aşkar etmək və bu məfhumun həmin dillərdəki ən qədim ifadə üsullarını müəyyənləşdirməkdir. Bu məqsədə nail olmaq üçün aşağıdakı vəzifələrin yerinə yetirilməsi nəzərdə tutulur:

- Kəmiyyət kateqoriyasının məntiqi-fəlsəfi əsasının müəyyənləşdirilməsi;
- Kəmiyyət haqqında Azərbaycan və ingilis dillərində aparılan tədqiqatların sistemli şəkildə tədqiqi;
- Müxtəlif sistemli dillərdə kəmiyyətin ifadə vasitələrini müəyyənləşdirmək;
- Kəmiyyətin morfoloji yolla ifadəsi;
- Kəmiyyətin leksik yolla ifadəsi;
- Kəmiyyətin sintaktik yolla ifadəsi.

Tədqiqat prosesində mənəvi təsviri üsuldan, həmçinin qarşılaşdırma metodundan istifadə edilmişdir.

Qrammatik kateqoriyalar dildə mövcud olan gerçəkliklərlə sıx surətdə bağlıdır və tarixi mahiyyət daşıyır. Kateqoriyaların tədqiqi tarixi qədim yunan dilçiliyinə gedib çıxır. Yunan dilçiliyində qrammatik təmayülün nümayəndələri sayılan Apollon Diskol və Frakiyalı Dionis kateqoriya anlayışını geniş mənada götürürdülər (6, s. 354).

Qrammatik kateqoriyalara müxtəlif yanaşma metodları olmuşdur. A.A.Reformatski qrammatik məna daşıyıcısı kimi kateqoriya ilə vasitələr arasında kəskin sədd görmür (6, s.354).

B.N.Qolovin qrammatik kateqoriyaya belə bir tərif verir: “Qrammatik kateqoriya qrammatik mənanın maddi ifadəsi, onun real dil vasitəsidir“ (17, s. 145). Qolovinin fikrincə, kateqoriyalar dörd qrupa bölünür:

1) Sözlərin qrammatik kateqoriyası. Bu bölgü altında 9 sözün ümumi leksik-semantik, morfoloji və sintaktik əlamətlər altında birləşməsinə nəzərdə tutur.

2) Söz formalarının qrammatik kateqoriyaları. Bu ümumi formal əlamətlərlə eyniləşən söz formaları qrupunu əhatə edir. Buraya 9 hal, zaman, cins formalarını və s. daxil edir.

3) Söz mövqələrinin qrammatik kateqoriyaları. Burada əsasən, sözlərin mövqeyindən bəhs edilir.

4) Söz konstruksiyalarının qrammatik kateqoriyaları. Burada müxtəlif növ nitq prosesində bir cümlə tərkibində eyni qrammatik formalara malik ifadələrin təkrarı nəzərdə tutulur (18, s. 147-149).

Fikrimizcə, bu bölgü o qədər də uğurlu sayıla bilməz. Çünki qrammatik forma dedikdə, hələlik, yalnız morfoloji kateqoriyalar nəzərdə tutulur.

Prof. N.N.Məmmədov "Dilçiliyə giriş" kitabında qrammatik kateqoriyalar haqqında birtərəfli tərif verir. O, yazır: "Qrammatik kateqoriya dedikdə, həmçinin əşya və hadisələrin müəyyən qruplar üzrə toplanması haqqında anlayış nəzərdə tutulur" (4, s. 183-184).

Bizcə, həmçinin əşya ilə qrammatik kateqoriyanı əlaqələndirmək olmaz. Dünya dilləri qrammatik quruluşca müxtəlif olduqları və onların özünəməxsus daxili inkişaf qanunları olduğu üçün qrammatik kateqoriyalar müxtəlifdir. Odur ki, bu və ya başqa bir dildə olan qrammatik kateqoriyalar bir-birinə uyğun gələ də bilər, gəlməyə də bilər.

Dünya dillərində qrammatik kateqoriyaların ümumi və xüsusi olmaq üzrə iki yerə bölünməsi dilçilikdə qəbul edilən fikirdir. Ümumi qrammatik kateqoriyalar yalnız bir nitq hissəsinə deyil, bir çox nitq hissəsinə aid olur. Məsələn, rus dilində cins, hal, Azərbaycan dilində isə hal, mənsubiyyət, xəbərlik, kəmiyyət kateqoriyaları ümumi hesab olunur.

Ümumi qrammatik kateqoriyalara hal kateqoriyası, kəmiyyət kateqoriyası, mənsubiyyət kateqoriyası, cins kateqoriyası, müəyyənlik kateqoriyası daxildir.

Xüsusi kateqoriyalara isə dərəcə kateqoriyası, zaman kateqoriyası, inkarlıq kateqoriyası, təsirlik kateqoriyası aiddir.

Ümumi kateqoriyalar arasında verilən kəmiyyət kateqoriyası dünya dillərində, eləcə də Azərbaycan dilində ən mühüm kateqoriyalardan biridir. İnsanın əşya ilə bağlı əlavə anlayışlarından biri də əşyanın kəmiyyəti ilə əlaqədardır. Əşyanın hərtərəfli dərk edilməsi prosesində onun azlıq və çoxluğunu, ondakı əlamətin qədərini bilməyi də tələb olunurdu. Ona görə də əşyanı dərk etmək üçün insanlar onun miqdarı ilə bağlı müəyyən məlumatlar, anlayışlar əldə etmək zəruriyyəti ilə üzləşmişlər.

Hələ qədim zamanlarda insanlarda əşyanın konkret miqdarını hesablamaq, bunun üçün hansı ədədi etalon götürmək kimi biliklər olmadığı vaxtlarda onun qeyri-dəqiq kəmiyyəti haqqında müəyyən anlayışlar olmuşdur.

Bu isə onu göstərir ki, konkret saylardan daha əvvəl ümumiyyətlə, kəmiyyət anlayışı meydana gəlmişdir. Kəmiyyət anlayışı hər bir dilin özünəməxsus vasitələri ilə ifadə edilmişdir.

Konkret kəmiyyət anlayışını ifadə etmək üçün bütün dünya dillərində xüsusi söz qrupları vardır. Kəmiyyətin mücərrəd formada ifadəsi uzun inkişaf prosesi keçmişdir. Kəmiyyət anlayışı əvvəlcə sayı göstərilən əşyanın bir neçə dəfə təkrar edilməsi yolu ilə, sonralar isə daha mücərrəd ifadə forması - şəkilçi vasitəsi ilə ifadə olunmuşdur.

Fikrimizcə, hər hansı bir kateqoriyanın dildə yaranması həmin kateqoriyanın insan təfəkküründə formalaşması zəminində baş verir. Bu baxımdan qrammatik kəmiyyət kateqoriyası da idrak prosesində konkret kəmiyyət məfhumu ilə bağlı müəyyən bir hadisəni əks etdirir. Məntiqi kəmiyyət kateqoriyası idrak prosesinin elə bir mərhələsinin məhsuludur ki, bu mərhələdə insanlar əşya və hadisələri artıq kəmiyyət baxımından da səciyyələndirməyi bacarmışlar. Nəticədə, bu məntiqi kateqoriya dildə öz ifadəsini qrammatik kəmiyyət kateqoriyasından tapmışdır.

Bir çox tədqiqatçıların fikrincə, əşya və hadisələrə kəmiyyət baxımından yanaşma bacarığına yanaşmazdan əvvəl insanlar çoxluğu və ya azlığı əşya və hadisələrin keyfiyyət xüsusiyyətləri kimi qəbul edirmişlər.

Belə ki, kəmiyyət, bir qədər dəqiq desək, topluluq o zaman hər hansı bir əşya qrupunu xarakterizə edən xassələrdən biri kimi dərk edilirdi. Bir çox xalqların dilində kəmiyyətin morfoloji yolla ifadəsindən daha əvvəl, toplu mənalı sözlərin yaranmasını bizcə bu faktla izah etmək olar.

Dildə kəmiyyət anlamının kateqoriya kimi formalaşması isə insanların onu keyfiyyət məfhumundan təcrid edərək təfəkkürdə abstraklaşdırma bildikləri andan sonrakı dövrə aid edilməlidir.

Daha doğrusu, insanlar əşyaların topluluğunu onların keyfiyyəti kimi ifadə etdikləri ilkin mərhələdə artıq mücərrəd kəmiyyət anlamını dərk etmək qabiliyyətinə malik olmuşlar. Onlar əşyaların kəmiyyətini tədricən onların xassələr sistemindən təcrid edərək, əvvəlcə təfəkkürdə, sonra isə dildə kəmiyyət kateqoriyasını yaratmışlar.

Kəmiyyət kateqoriyası dilin ən mürəkkəb və çoxcəhətli kateqoriyalarından biridir. Bu isə kəmiyyət məfhumunun özünün mürəkkəb daşımından irəli gəlir.

Kəmiyyət kateqoriyası daxilində iki subkateqoriyanın - ölçü və miqdar subkateqoriyalarının olduğunu söyləmək olar. Deməli, o, həm bölünən -diskret, həm də bölünməyən-indiskret ola bilər.

Miqdar ayrı-ayrı hissələrdən ibarət olduğuna görə, onu bölünən, ölçü işarələri belə hissələrə ayıra bilmədiyinə görə, onu bölünməyən kəmiyyət kimi müəyyənləşdirmək və qəbul etmək olar.

Həm bölünən, həm də bölünməyən kəmiyyət əşyalarda, hərəkət və prosesdə, eyni zamanda əşyaların, yaxud hərəkət prosesinin keyfiyyətində miqdar, ölçü, həcm, intensivlik dərəcəsi və s. kimi təzahür edir. Buna görə də kəmiyyəti təkcə əşyalarda deyil, hərəkət (yaxud proses) və keyfiyyətdə də müəyyənləşdirmək olar.

Topluluq məfhumu müxtəlif dillərdə qrammatik cəhətdən həm tək, həm də cəm formada çıxış edir. Bu topluluq anlamının özünün ziddiyyətli olmasından irəli gəlir. Belə ki, məntiqi cəhətdən topluluq bir tərəfdən təklik, bir tərəfdən isə cəmlik

kimi başa düşülməlidir. Lakin topluluq təklik kimi başa düşülsə də, onu ayrı-ayrı hissələrin vəhdəti kimi təsəvvür etməmək mümkün deyil. Bu həm də onunla sübut olunur ki, topluluq yalnız sayıla bilən isimlərin vəhdətini ifadə etmək üçün istifadə olunmalıdır.

Həm qrammatik, həm də riyazi kəmiyyət ehtiva etmə baxımından kəmiyyət kateqoriyası olduqca genişdir. Təfəkkürün tarixi inkişafı prosesində kəmiyyət anlayışı yalnız riyaziyyatda deyil, dildə də mücərrədləşmişdir. Riyaziyyatçı sonsuz kiçik və sonsuz böyük kəmiyyətlərin ən mürəkkəb formalarını işlədərkən daha konkret hesablanan şeylər haqqında düşünür. Hansı xalqın təmsilçisi, hansı dilin daşıyıcısı olmasından asılı olmayaraq, riyaziyyatçı beş qələm, iyirmi adam, yüz dəftər, üç min ağac ifadələrini işlədərkən, yalnız konkret hesablanması mümkün olan müəyyən kəmiyyətləri ifadə edir. Riyaziyyatda ifadə olunan kəmiyyətdə mücərrədlik, qeyri-müəyyənlik, hətta təqribilik yox dərəcəsindədir, hər şey dəqiq, konkret kəmiyyətdə hesablanır.

Qrammatik kəmiyyətlə bağlı vəziyyət isə bir qədər fərqlənir. Buraya konkret riyazi kəmiyyətdən başqa, mücərrəd, qeyri-müəyyən, təxminilik, topluluq bildirən kəmiyyətlər də daxildir.

Deməli, saylarla ifadə olunan kəmiyyət konkret xarakter daşıyarsa, digər vasitələrlə verilmiş kəmiyyət konkretlikdən məhrumdur.

Şəhərlər, evlər, meyvəçilik, daşlıq, sürü, ordu, camaat sözlərində ifadə olunan kəmiyyət mücərrəddir, qeyri-müəyyəndir. İngilis dilində də bu cür göstəricilərə rast gəlmək olar. Məsələn: herd, flock-sürü; army, forces-ordu, orchard, people-camaat, public, group, crowd - toplu, kütlə, community. Fransız dilində isə: armee, foule - ordu, troupe, volec-sürü, banc, meute-sürü, hommes gəns-camaat.

İstər qrammatik vasitələrlə və istərsə də riyazi rəqəmlərlə ifadə olunan konkret və mücərrəd kəmiyyət, insanın gündəlik, praktik ehtiyaclarından törəmişdir.

Tədqiqat işinin nəzəri metodoloji bazası. Hər bir tədqiqatçı öz obyektini təhlil etmək üçün müəyyən üsuldan istifadə edir ki, bu tədqiqat üsulunu elmi ədəbiyyatda çox vaxt metod adlandırırlar. Metod həmin tədqiqatın qarşısına qoyulmuş məqsəd və vəzifələrlə sıx şəkildə əlaqədə olur. Bizim tədqiqatın məqsədi

kəmiyyət kateqoriyasının mahiyyətini aydınlaşdırmaq, onun məna növlərini aşkar etmək və bu məfhumun həmin dillərdəki ən qədim ifadə üsullarını müəyyənləşdirməkdir.

Dissertasiya işinin elmi yeniliyi ondan ibarətdir ki, müasir ingilis və Azərbaycan dillərində kəmiyyət kateqoriyasının effektiv yaradılmasında və işlədilməsində özünəməxsus rolunu aşkarlanıb.

Dissertasiyanın elmi və praktik əhəmiyyəti. Tədqiqatın nəzəri və praktik əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, orada irəli sürülən müddəələr, ümumiləşdirilmiş fikirlər, nəzəri fikirlər bu sahədə yazılacaq elmi tədqiqat əsərlərinin, dərsliklərin və s. yazılmasında bir mənbə kimi rol oynaya bilər.

İşin aprobasiyası. İş Azərbaycan Dillər Universitetinin Təhsil 2 fakültəsi nəzdində olan İngilis dilinin qrammatikası kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Dissertasiyanın strukturu. Dissertasiya işi "Mündəricat", "Giriş", 2 fəsil, "Nəticə", istifadə edilmiş ədəbiyyat və elektron resurslar siyahısından ibarətdir.

Giriş hissəsində mövzunun aktuallığı əsaslandırılır, tədqiqat işinin məqsəd və vəzifələri, obyekt, predmeti, metodları müəyyənləşdirilir, onun fərziyyəsi, elmi yeniliyi, nəzəri və təcrübi əhəmiyyəti göstərilir.

Dissertasiyanın "Dildə kəmiyyət anlayışı" adlanan I fəsildə tədqiqatçı kəmiyyət kateqoriyasının tarixindən bəhs edir və bir neçə alimlərə istinad edir. Bu fəsil 2 yarımfəslə bölünür:

- 1.1. Azərbaycan dilində kəmiyyət kateqoriyası haqqında;
- 1.2. İngilis dilində kəmiyyət kateqoriyası haqqında.

"Dildə kəmiyyət kateqoriyasının ifadə vasitələri" adlanan ikinci fəsil 3 yarımfəslə bölünür:

2.1. Azərbaycan və ingilis dillərində kəmiyyət bildirən sözlərin morfoloji yolla ifadəsi;

2.2. Azərbaycan və ingilis dillərində kəmiyyət bildirən sözlərin leksik yolla ifadəsi;

2.3. Azərbaycan və ingilis dillərində kəmiyyət bildirən sözlərin sintaktik yolla ifadəsi.

Dissertasiyanın sonunda əldə edilmiş nəticələr aşağıdakı kimi ümumiləşdirilir:

1) İngilis, Azərbaycan və eləcə də digər türk dillərinin ümumi kateqoriyalarından biri olan kəmiyyət kateqoriyası son otuz il ərzində sinxron planda, yakut, qazax, türkmən, çuvaş dillərinin materialları əsasında, diaxron aspektdə isə Azərbaycan dilinin materialları əsasında öyrənilmişdir. Lakin müasir dövrə qədər bu kateqoriyanın qrammatik mahiyyəti onun əsas qrammemaları arasındakı münasibətlər, kəmiyyət kateqoriyasının affiksi, semantikasısı və morfologiyası lazımi səviyyədə tədqiq edilməmiş, çox zaman mübahisəli, ziddiyyətli fikirlər söylənilmişdir, ona görə də kəmiyyət kateqoriyasının nəzəri planda tədqiq edilməsi dilçiliyin aktual problemlərindəndir.

2) Məlumdur ki, kəmiyyət fəlsəfi anlayışdır. Fəlsəfi mənada tək və cəm anlayışları daxilən əlaqəli olmaqla bir-birini tamamlayır, cəm özündə tək, tək isə cəmi istisna edir. Başqa sözlə desək, tək və cəm kəmiyyət kateqoriyasının mahiyyətini təşkil edən dialektiv vəhdət yaradır.

Qrammatik kəmiyyət kateqoriyasının real əsasını obyektiv dünyada kəmiyyət münasibətlərinin ifadə vasitələri təşkil edir. Qrammatik tək və cəm, tək və cəmin fəlsəfi anlayışlarına uyğun olsa da, eyni deyil, birincilər dildə ikincilərin ifadəsidir.

Müasir Azərbaycan dilində kəmiyyət kateqoriyasının qrammemləri olan təklik, toplayıcılıq və cəmlilik mənaları arasındakı struktur və semantik əlaqə bu kateqoriyanın qrammatik əsasını təşkil edir, onun morfoloji kateqoriya kimi formalaşmasını şərtləndirir.

Morfoloji kateqoriya kimi kəmiyyət kateqoriyası bir-biri ilə struktur, semantik rəqabətdə yaranan qrammemlərin sistemidir.

Bu kateqoriyanın kateqoral əlaməti tək və cəmin, təklik və toplayıcılığın qarşılaşdırılmasındadır.

Digər tərəfdən kəmiyyət kateqoriyasının əsas əlamətlərindən biri bu kateqoriyanın leksik-semantik, morfoloji və sintaktik-semantik ifadə vasitələrinin mövcudluğundadır. Müvafiq olaraq, kəmiyyət kateqoriyası isimlərdə, əvəzlilərdə, substantivləşmiş nitq hissələrində və feillərdə morfoloji kateqoriyanın bütün kateqoral əlamətlərinə malikdir.

3) Kəmiyyət kateqoriyasının mahiyyətini açmaq üçün müəyyənlik (qeyri-müəyyənlik) kateqoriyaları arasında olan qarşılıqlı münasibətlər xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Belə ki, kəmiyyət kateqoriyası müəyyənlik (qeyri-müəyyənlik) kateqoriyası ilə struktur semantik, morfoloji və sintaktik- funksional planda sıx əlaqədədir.

Dilimizdə kəmiyyət kateqoriyası tək, müəyyənlik və qeyri-müəyyənlik kateqoriyalarının əsas ifadə vasitələrinin köməyi ilə realizə olunur (o, bu əvəzliyi, bir sayı).

Bildiyimiz kimi Azərbaycan dilində -lar/-lər affiksinin iyirmiə yaxın semantik çaları müəyyən olunmuşdur.

-Lar/-lər şəkilçisinin əsas xüsusiyyətlərindən biri ondan ibarətdir ki, o, bir çox antroponimlər və toponimlərlə birləşərək, sözün tərkibində leksikləşir və sözdüzəldici morphem qismində çıxış edir.

I FƏSİL

DİLDƏ KƏMİYYƏT ANLAYIŞI

Kəmiyyət anlayışı digər məntiqi kateqoriyalar kimi obyektiv reallığın, gerçəkliyin dildə bu və ya digər şəkildə təzahür formasıdır. Kəmiyyət kateqoriyası insan təfəkkürünün ən mücərrəd kateqoriyalarından biridir. Müasir dünya dillərində kəmiyyət anlayışı müxtəlif leksik və qrammatik vasitələrlə ifadə olunur. Dünyanın inkişaf etmiş dillərində hər bir sayın ayrıca göstəricisi vardır.

Kəmiyyət kateqoriyası dünyanın bütün dillərinə xasdır və bu dillərdə leksik və qrammatik vasitələrlə geniş ifadə xüsusiyyətlərinə malikdir. Bir sıra dillərdə kəmiyyət anlayışının leksik üsulla xüsusi nitq hissəsi olan saylarla ifadəsi bir o qədər də inkişaf etməyərək, yalnız birinci onluq səviyyəsində qalmışdır. İnkişaf etmiş dillərdə, o cümlədən ingilis dilində kəmiyyət anlayışı öz ifadə vasitələrini müxtəlif şəkildə həyata keçirir. Elə hallar olur ki, kəmiyyət anlayışının dildə ifadə olunması üçün qrammatik vahidlərin- şəkilçilərin olması bir o qədər də vacib deyil. Əgər dildəki hər hansı leksik vahid şəkilçi qəbul etmədən çoxluq-topluluq ifadə edə bilirsə, cəm şəkilçisinin işlənməsinə ehtiyac duyulmur. Yəni dildəki sözün özü topluluq bildirir. Müasir dilimizdəki *sürü*, *naxır*, *camaat* və s. bu kimi isimlər bu qəbildəndir.

Bir sıra hallarda kəmiyyət anlayışı *few*, *little*, *much*, *many* və s. bu kimi sözlərdə də ifadə olunur.

Topluluqla bağlı O.Yespersenin fikirləri xüsusilə maraqlıdır. O.Yespersənə görə topluluq məntiqi baxımdan bir tərəfdən təkliyi, digər tərəfdən isə cəmliyi özündə etiva edir. O.Yespersənə görə toplu isimlərin ikicəhətliliyi onların qrammatik xüsusiyyətlərində də aşkara çıxır. Belə ki, onlar xəbəri həm təkde, həm cəmdə götürə bilər. *My family is large. My family are having dinner* (29, s. 216).

Topluluğun tiplərindən biri də dünyanın bəzi dillərində maddə anlayışını ifadə edən isimlərin cəm şəkilçisi qəbul etmiş sözlərlə verilməsidir. Maddə anlayışı bildirən bu cür topluluğa rus dilində *вода*, *нефт*, *грязь*, *мука* və s. sözlərin ifadə etdiyi anlayışları nümunə göstərmək olar.

Bir sıra dillərdə bu növ topluluq həm cəmlilik şəkilçisi ilə, həm də şəkilçisiz işlənə bilər. Bu barədə O.Yespersenin aşağıdakı fikri olduqca maraqlıdır. Mövcud olan dillərdə maddə anlayışı bildirən iki cəmlilik formasından birini seçmək məcburiyyətində qalır. Belə ki, həmin isimlər topluluğun ya tək formasını, ya da cəm formasını qəbul edir. Məsələn, ingilis dilində "*provisions*" (azuqə), "*sweepings*" (zibil) və s. bu kimi isimlər. Elə hallar da olur ki, həmin isimlər bir halda cəm şəkilçisi qəbul edir, digər halda qəbul etmir. Maraqlıdır ki, cənubda yaşayan ingilislər və danimarkalılar "*porridge*" və "*grod*" sözlərini təkdə işlətdikləri halda, bu sözlər Şotlandiyada və Yutlandiyada cəm formasına malikdirlər (O. Yespersen).

Hind-Avropa dillərində bir çox maddələrin adını bildirən isimlər həm tək, həm də cəmdə ola bilər. Lakin elə dillər var ki, orada bütün maddə bildirən isimlər kəmiyyətə görə dəyişir (Məmmədəli Qıpçaq, 63). Bunu nəzərə alan B.Uorf qeyd edir ki, ingilis dilinin qanunları bizi məcbur edir ki, heç bir formaya malik olmayan maddələri bu və ya digər konkret formalara bölən söz birləşmələri ilə ifadə edək. Məsələn, *a glass of water, a cup of tea, a piece of chalk* və s. (12, s. 49).

Bura qədər deyilənlərdən və aparılan tədqiqatların təhlilindən bir daha aydın olur ki, kəmiyyətin ifadə vasitələri nəinki müxtəlif sistemli dillərdə, hətta ayrıca götürülmüş bir dildə belə müxtəlif ifadə vasitələrinə malikdir. Belə müxtəlifliyin səbəblərini Məmmədəli Qıpçaq belə qeyd edir: Kəmiyyət anlayışının müxtəlif tiplərinin meydana çıxması da idrakın inkişaf qanunlarına uyğun olaraq birbaşa kəmiyyət anlayışının inkişafı ilə bağlıdır. "İbtidai xalqların" etnoqrafiyasından gətirdiyimiz nümunələr, eləcə də dünyanın müxtəlif dillərinin verdiyi faktlar belə bir qənaət əldə etməyə imkan verir ki, azacıq fərqlər nəzərə alınmazsa müxtəlif xalqlarda, insan idrakında kəmiyyət anlayışının mərhələləri eynilik təşkil edir. Artıq qeyd edildiyi kimi, universal kəmiyyət anlayışı qrammatik quruluşundan asılı olmayaraq dünyanın bütün dillərinə xasdır.

Konkret olaraq ingilis dilində kəmiyyət anlayışı aşağıdakı vasitələrlə ifadə olunur:

1. Qrammatik vasitələr;
2. Leksik-qrammatik vasitələr;
3. Leksik vasitələr.

Qrammatik vasitələrə "-s", "-es", "en", "ren" kimi morfemləri daxil etmək olar.

Leksik-qrammatik vasitələrə *much, many, little, few, some, several* və s. bu kimi sözlər daxildir. Həmin sözlər bu və ya digər isimlə birləşərək qeyri-müəyyən kəmiyyət ifadə edir.

Kəmiyyətin leksik yolla ifadəsinə "*people*" tipli toplu isimlər daxildir.

Kəmiyyətin qrammatik vasitələrlə ifadəsindən danışarkən ilk növbədə yadda saxlamaq lazımdır ki, müasir ingilis dilində isimlər kəmiyyət kateqoriyası baxımından iki qrupa bölünür: a) *sayıla bilən isimlər*; b) *sayıla bilməyən isimlər* (12, s.52).

Kəmiyyət haqqında daha geniş məlumatı İbnMühənnanın "Lügət"ində də rast gəlmək olar (45, s. 29). Bu əsərdə o, kəmiyyətin formalarını qeyd edərək, onların tək və cəmdə olduğunu göstərir. Müəllif -lar/-lər şəkilçisini yalnız isimlərə deyil, feillərə də tətbiq edir və bu tipli nümunələr göstərir:

a) İsimlərdə *-at-atlar, qılinc-qılınclar, kişi-kişilər*;

b) Feillərdə - *endi-endilər*.

XIX əsrin əvvəllərindən başlayaraq türk dillərinin qrammatika kitablarında kəmiyyət kateqoriyası haqqında qeydlərə rast gəlirik. Bu hər şeydən əvvəl rus qrammatiklərinin türk dillərini öyrənmək marağından irəli gəlmişdi.

Azərbaycan dilində kəmiyyət kateqoriyası haqqında qısa məlumatı S.M. Qəniyevin 1922-ci ildə nəşr edilmiş "Qrammatika" kitabında rast gəlirik. Əvvəlki müəlliflərdən fərqli olaraq, S.M.Qəniyev göstərir ki, əgər isimlərdən əvvəl kəmiyyət sayları işlənirsə, o halda -lar/-lər şəkilçisi isimlərə qoşulmur. Məs: otuz manat - otuz manatlar (15, s.2).

Bu məlumatlara A.Samoyloviçin və V.Qordlevskinin kitablarında da rast gəlinir (20, s. 52-53, 16, s. 31).

40-cı illərdə N.K. Dmitriyevin bu sahədə xüsusi xidmətləri olmuşdur. O, başqırd və kumik dillərində kəmiyyət kateqoriyasını morfoloji və sintaktik yöndən tədqiq etmişdir (26, s. 219-221).

XIX əsrin 40-cı illərinə qədər isimlərin kəmiyyət baxımından tək və cəm olması, eləcə də cəm formasının -lar/-lər şəkilçisinin artırılması ilə düzəlməsi fikri dilçilikdə mövcud olmuşdur.

50-ci illərdən başlayaraq türk dillərində kəmiyyət kateqoriyasının öyrənilməsində yeni bir səhifə açıldı. 1952-ci ildə aparılan tədqiqatların nəticəsi kimi kəmiyyət kateqoriyası ilə bağlı ilk dissertasiya işi meydana gəlib (48, s.45).

N.K.Dmitriyevin kəmiyyət kateqoriyası ilə bağlı işinin bu kateqoriyanın müqayisəli tədqiqi sahəsində ilk addım kimi qiymətləndirmək olar (18, s.37).

Bu əsərdə lar/-lər şəkilçisinin fonetik variantları araşdırılır, bu morfemin mənşəyindən, tək və cəmin qarşılıqlı əlaqəsindən, cəm formasından sintaktik üsulla, qoşa sözlər vasitəsilə ifadəsindən bəhs olunur (18, s.65-71).

1950-60-cı illərdə kəmiyyət kateqoriyası ilə bağlı A.N.Kononovun türk və özbək dillərinin qrammatikası ilə bağlı kitablarında irəli sürdüyü elmi fikirlər böyük əhəmiyyət kəsb edir (36, s.72).

Müəllif müxtəlif türk dillərində kəmiyyət kateqoriyasının 3 yolla ifadə olunduğunu göstərmişdir: morfoloji, sintaktik, leksik.

A.N.Kononov müasir türk dilinin materialları əsasında - lar/-lər cəm şəkilçisinin sintaktik xüsusiyyətlərini araşdıraraq, bu şəkilçinin ifadə etdiyi mənaların bölücülük və toplayıcılıq kimi tiplərini qeyd etmiş, eləcə də bəzi arxaik cəm şəkilçilərini (z, j, an, on) sadalamışdır.

Rus dilçiliyində də kəmiyyət kateqoriyasının izahı ilə bağlı maraqlı məqamlar mövcuddur. Belə ki, kəmiyyət kateqoriyasından bəhs olunan bir sıra əsərlərdə bu ümumi qrammatik kateqoriya bir neçə hissələrə parçalanmış və hər biri "kateqoriya" adlandırılmışdır (50, s.125-126; 54, s.35).

Nəticədə kəmiyyətlə bağlı "təklilik kateqoriyası", "cəmlik kateqoriyası", "topluluq kateqoriyası", "qeyri-müəyyənlik kateqoriyası", "təxminilik kateqoriyası" və s. bir neçə kateqoriya təqdim edilmişdir. Əlbəttə, bu

kateqoriyaların hamısı kəmiyyəti ifadə edir və hər birinin özünəməxsus həm formal, həm də məzmun xüsusiyyətləri vardır.

1.1. Azərbaycan dilində kəmiyyət kateqoriyası haqqında

Kəmiyyət kateqoriyası digər qrammatik kateqoriyalardan (Məs: cins, hal, mənsubiyyət, inkarlıq və s.) müəyyən mənada fərqlənir. Belə ki, bu kateqoriya xarici aləmdə mövcud olan əşya və hadisələri əks etdirir və bu baxımdan o, qeyri-real təsəvvürün məhsulu sayıla bilməz. Kəmiyyət kateqoriyası insanın reallıq haqqında təsəvvürlərindən doğmuş və müəyyən tarixi inkişaf mərhələsi keçmişdir.

Digər qrammatik kateqoriyalardan bəziləri (məs: cins kateqoriyası) ismin bir sıra müxtəlif əlamətləri ilə qarışdığı və ya ondan asılı vəziyyətə düşdüyü halda, kəmiyyət kateqoriyasında bu hal müşahidə olunmur. Digər qrammatik kateqoriyaların bir qismində müəyyən dərəcədə məhdudiyət mövcuddursa, (məs: hal kateqoriyası, cins kateqoriyasında), daha dəqiq desək, onların isimlərə aidiyyəti qəbul edilirsə, kəmiyyət kateqoriyasında bu məhdudiyət yoxdur.

Yəni bu kateqoriya isimləri, sifətləri, əvəzlilikləri, feilləri və s. əhatə edir.

Kəmiyyət anlayışı ilk zamanlar çox bəsit, sadə olmuşdur. Sonralar müxtəlif inkişaf prosesi keçərək dilin qrammatikasında mürəkkəb, mücərrəd mənə qazanmışdır.

R.Budaqov bu məsələdən bəhs edərkən müasir dildə mövcud olan tək və cəm kəmiyyət sisteminin 3 inkişaf mərhələsini, üç əsas mürəkkəbləşmə dövrü keçirdiyini göstərir (14, s.161-162).

Həmin bölgü ilə bağlı dil faktları əsasında müəyyən fikir yürütməyi məqsədəuyğun hesab edirik.

Tək və cəm kəmiyyət sistemindəki birinci mürəkkəbləşmə dövründə əksər dillərə aid olan bəzi isimlərdə topluluq mənası yaranır. Məs: kəndçilik, tələbəlik, qardaşlıq və s. (2, s.60).

Ümumiyyətlə, hər bir isimdən tək və cəm forması yarana bilər, lakin öz mənalarına görə cəm halda işlədilməsi mümkün olmayan bir qisim isimlər mövcuddur ki, onlara aşağıdakılar daxildir:

1. Mücərrəd mənalı sözlər: Məs: məhəbbət, nifrət, gənclik, qocalıq və s.
2. Müxtəlif ölkə, şəhər, rayon, kənd, dəniz, çay, cəhət adları. Məs: Polşa, Ukrayna, Bakı, Yevlax, Xəzər, Araz, Şərqi, Qərbi və s.
3. Hərəkətlə bağlı olan bir qisim sözlər: Məs: qabaqcılıq, qaçqınlıq, soyğunçuluq, yorğunluq.
4. Topluluq mənası daşıyan bir qisim sözlər. Məs: un, düyü, noxud, süd, bal, doşab, yağ, tütü, spirt, ot, neft və s.

Bu qisim sözlər fərdiləşmə xüsusiyyətlərinə malikdir, yəni bunlar tamamilə bölünən kütlə halında düşünülə bilməz. Bu məfhumları xüsusi növlərə bölüb fərdiləşdirmək mümkündür. Məs: "yağ" bir əşya olaraq toplu halda, kütlə halındadır. Söz formal əlamət baxımından təkdedir, lakin məzmun, mahiyyət etibarı ilə topludur, cəmdir. Bu qisim sözlər fərdiləşdirilərkən həmin əşyanın müxtəlif növləri meydana çıxır. Məs: kərə yağı, pambıq yağı, günəbaxan yağı, balıq yağı, bitki yağı.

İsimplərin toplu, cəm mənasını daşmasına, fərdiləşməsinə baxmayaraq, cəmdə də işlədilə bilər. Lakin toplu isimlərin yenidən cəm şəkilçisi qəbul etməsi cəmliyi ifadə üçün deyil, onların yalnız müxtəlif növlərinin (çeşidlərinin) ifadəsi üçün zəruridir. Məs: yağlar, sular, unlar, xörəklər və s. cəm formalı sözlərdə yağın, suyun, unun, xörəyin müxtəlif növü nəzərə çarpdırılır (kərə yağı, zeytun yağı, balıq yağı, dəniz suyu, yağış suyu, mineral su, şirin su, düyü xörəyi, xəmir xörəyi, buğda unu, arpa unu, qarğıdalı unu, düyü unu).

Dildə mücərrəd mənalı sözlər də eyni qaydada fərdiləşə bilər və cəmdə işlədilə bilər. Məs: şadlıq, xeyirxahlıq, qəm, qaranlıq və s. isimlərdə topluluq mövcud olduğu halda onları fərdiləşmək məqsədilə yenidən cəmdə işlətmək mümkündür. Məs: xeyirxahlıqlar dediyimiz zaman xeyirxah adamın müxtəlif keyfiyyətləri nəzərə çarpır. Burada cəm şəkilçisinin işlədilməsi nəticəsində həmin toplu məfhum hissələrə parçalanır, məhdudlaşır. Dilimizdə işlənən bir qisim isimlər cəm

formasında işlədildiyi halda əslində tək əşyanı bildirir. Bunlar bəzi yer adı və insan adı bildirən isimlərdən məs: Xanlar qəsəbəsi, Bəylər, Şahlar və s.

Tək və cəm anlayışı bir-biri ilə sıx surətdə əlaqədardır. Qrammatik kəmiyyət sistemində təklik və cəmlik bir-birinə əks qütblərdə dursa da, onları birləşdirən maraqlı bir cəhət də özünü göstərir. Yalnız bir əşyanı bildirən tək isimlər, ümumiyyətlə, əşya (ev, kitab, adam, ağac və s.) anlayışını ifadə etdiyi kimi, cəmdə olan sözlər də cəmliyi ifadə etməklə bərabər, bəhs olunan əşyaların ümumi, qeyri-konkret sayını göstərir. Biz evlər, kitablar, ağaclar sözləri ilə bu əşyaların konkret sayını ifadə edə bilmirik. Yalnız bir cəhət bizə məlum olur ki, həmin əşyalar tək (bir) deyil, bir neçədir, yəni birdən çoxdur, mindir, milyondur. Yaxud bir insan dedikdə, bu yalnız müəyyən bir insan, şəxs (Məmməd, Mehman, İsmayıl) demək deyildir. Burada ayrı-ayrı fərdlərdən başqa, ümumiyyətlə insan başa düşülür və bunun sayı konkret deyildir.

Formalaşmış cəmlik dedikdə əslində əşyaların cəmliyini bildirmək üçün morfoloji göstəricisi olmayan isimlər başa düşülür. Dilimizdə bir sıra sözlər vardır ki, onlar şəkli əlamətinə görə təkdedir, yəni heç bir cəm şəkilçisinə, heç bir riyazi cəmlik əlamətinə malik deyildir. Lakin bu sözlər müəyyən əşyaların cəmliyini, çoxluğunu, topluluğunu bildirməyə xidmət edir. (Bu sözlərin öz leksik mənasında cəmlik var.) Məs: xalq, ordu, qoşun, sürü, ilxı sözlərində cəmliyi bildirən heç bir morfoloji göstərici yoxdur. Lakin onların ifadə etdiyi kəmiyyət tək deyil, cəmdir. Burada müəyyən toplu fərdlər mövcuddur. Bu fərdlərin konkret sayları məlum deyilsə də, hər halda bir ədəddən çox olması təsəvvür olunur. Azərbaycan dilində təklik və cəmlik arasındakı fərq çox böyük deyildir. Yəni isimləri tək və cəmlə ayırmaq çox çətindir. Məs: ağac, quş, alma, at, meşə və s. bu kimi sözlər qrammatik cəhətdən (formaca) təkde olsa da real mənasına görə yalnız tək bir ağacı, quşu, almanı, atı, meşəni bildirmir. Həmin sözlər, ümumiyyətlə ağacı, quşu, almanı, atı, meşəni də bildirir. Deməli, bu qisim sözlər mətndən xaric bütövün ayrı-ayrı vahidlərini göstərdikləri kimi, eyni zamanda bütövü də ifadə edir (1, s.100).

Əşyanın tək olmasını təyin etmək üçün onun cəm şəkilçisi qəbul edib etməməsini yoxlamaq lazımdır. Yalnız -lar/-lər cəm şəkilçisini tətbiq etməklə sözlərin bir və ya çox şey bildirməsi müəyyənləşdirilə bilər.

Lakin dilimizdə olan bir sıra əşya və onları ifadə edən sözlər yalnız təkde düşünülür, bunların təkliyini müəyyən etmək üçün lar/ -lər cəm şəkilçisini əlavə etmək lazım gəlmir, daha doğrusu belə sözlər cəm şəkilçisi qəbul etmir. Bu qisim sözlərə xüsusi isimlər (şəxs adları: Arif, Almaz, Sona, Elman,) ölkə, şəhər, dəniz, çay adları: (Polşa, Moskva, Xəzər, Kür və s.) daxildir.

Həmin tək əşyalardan bir neçəsi mövcuddursa, bunları konkret olaraq, riyazi rəqəmlərlə göstərmək olar. Lakin bunları qeyri-müəyyən kəmiyyətdə düşünmək və ifadə etmək mümkün deyildir. Biz iki Mehman, üç Sevda, dörd Arif deyə bilərik. Lakin Mehmanlar, Sevdalar, Ariflər deyib, onları qeyri-müəyyən hala sala bilmirik. Əlbəttə, bu məqamda üslubi cəhəti nəzərə alırıq, təklik anlayışı sadalamanı, hesablamanı kənar etmir. Lakin bu sadalama, hesablama konkret olmalıdır. Məs: "Azərbaycanda iki Astara, iki Culfa var və ya" Bizim qrupda iki İradə, üç Sona var demək olar. Burada kəmiyyət konkret, əşya isə təkdir. Bunları qeyri-müəyyən şəkllə salmaq, Astaralar, Culfalar, Sabunçular, İradələr, Sevdalar şəklində işlətmək baxımından düzgün deyildir. Bunların hamısı həqiqətən təkdir, vahiddir.

Müərrəd təfəkkürün inkişafı nəticəsində insana aydın oldu ki, iki və daha artıq (çox) əşyanın, iki və ondan daha artıq olduğunu bildirən məfhum ən müxtəlif şeylərə və ya hadisələrə aid ola bilər. Cəmlilik əşya, hadisə, hərəkət şəxs və s-nin birdən çox (müxtəlif sayda) olduğunu-yüz min (qeyri-müəyyən kəmiyyət) bildirir və müəyyən qrammatik vasitələrlə ifadə olunur Məs: kitab qrammatik formaca tək isimdirsə, "kitablar həmin əşyanın cəmdə olduğunu" kitab məfhumunun miqdarca çoxluğunu ifadə edir.

Azərbaycan dilində cəmliyin müxtəlif məzmununda çıxış etməsi müşahidə olunur. Bunlar əsasən aşağıdakılardır:

- 1) Adi cəmlilik (ümumi, qeyri-müəyyən cəmlilik);
- 2) Təxmini cəmlilik (ikili cəmlilik).

Adi, başqa sözlə desək, ümumi, qeyri-müəyyən, cəmlilik izahata ehtiyacı olmayan ən sadə formadır. "Kitab" özü kəmiyyətə tək bir əşyanı bildirirsə, -lar şəkilçisinin həmin sözə əlavə edilməsi ilə bağlı "kitablar" şəkli meydana gəlir. Bu isə adi cəmlilidir.

Bir neçə əşya, hadisə, hərəkət və ya şəxs bir formada birləşdirilirsə, belə kəmiyyət təxmini cəmlilik adlanır. Təxmini cəmliyi aydınlaşdırmaq üçün müəyyən nümunələrə müraciət edək.

Biz "doxsanıncı illər" dedikdə, bunu heç vaxt "90+90+90" düşünmürük. Əgər bu belə olsaydı, o zaman həmin kəmiyyət adi cəmlilikdən başqa bir şey ola bilməzdi. Təxmini cəmlilik ifadə edildikdə xeyli, çox, bir qisim, bir neçə, bir qədər, yüzə qədər, müəyyən qədər, təxminən, bəzi və s. sözlər müəyyən rol oynayır. Onların vasitəsilə təxmini cəmlilik ifadə olunur. Məs: bir neçə kitab, xeyli adam, çox məqalə, bir qədər alma, müəyyən qədər kağız, əlliyyə qədər adam, 50 nəfər adam və s.

Topluluq anlayışını cəmlilik anlayışı ilə eyniləşdirmək və ya qarışdırmaq olmaz. Çünki, cəmi bildirən, cəmdə işlədilən söz öz tərkibi etibarını ilə vahidlərə, hissələrə parçalanır. Məs: "tələbələr" dedikdə, bunun Mehman, Arif, İradə və başqa şəxslərdən ibarət olduğunu müəyyənləşdirmək mümkündürsə, yəni "tələbələr" sözü hissələrə, vahidlərə ayrılır. Yaxud cəmlilik bildirən "biz" şəxs əvəzliyini parçalamaq, hissələrə bölmək mümkündür. Bu sözün mənası "mən və məndən başqa bir və ya bir neçə şəxs" deməkdir.

Topluluq anlayışı ilə bağlı vəziyyət başqadır. Topluluq mənasını verən söz bir neçə şəxsin və ya əşyanın toplu olmasını bildirir. Kəmiyyət kateqoriyasının tədqiqi göstərir ki, istər bölünən, istərsə də bölünməyən kəmiyyət həm əşya, həm keyfiyyət, həm də hərəkət və prosesə aid ola bilər.

Əşyaların kəmiyyəti əsasən, bölünən kəmiyyət bildirir və onlar bir bütöv kimi qəbul edildiyindən hissələrə, vahidlərə parçalanmır.

Göründüyü kimi, topluluq ayrı-ayrı vahidlərin bir yerə yığılması, cəmlənməsi deməkdir. Onlar bölünməzdir (2, s.55).

Leksik məna baxımından topluluq isimləri bir neçə qrupa bölünür:

1) İnsan qrupunu bildiren toplu isimlər. Məs: camaat, xalq, bəşər, hamı, el, qəbilə, tayfa, ordu, qoşun.

2) Heyvan və bitki qrupuna aid toplu isimlər. Məs: sürü, ilxı, ağaclıq, kolluq, meyvəlik, güllük, meşəlik, daşlıq, qayalıq, bataqlıq, qumluq, çınqıllıq, zibillik və s. kimi çıxış edir və topluluq, cəmlilik, kollektiv çoxluq və s. ifadə edir. Bu mənalar Azərbaycan dilində, eləcə də başqa türk dillərində, tarixən həm morfoloji kəmiyyət kateqoriyası çərçivəsində /-n,-l,-ş,-r,-z/ /-s,-t,-q,-k-m/ göstəriciləri vasitəsilə, həm də leksik və leksik-sintaktik vahidlərlə ifadə olunmuşdur.

Bir qədər yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, qədim insanlar əşya çoxluğuna ayrı-ayrı predmetlərin cəmi kimi yanaşmazdan əvvəl bu çoxluğu tam bir toplu kimi dərk etmişlər.

Müəyyən bir dildə cüt haldan o zaman danışmaq olar ki, bu dildə cütlük bildiren xüsusi formantlar mövcud olsun.

Qoşa isimlərin əmələ gəlməsində -z göstəricisi deyil, bir sıra başqa göstəricilər /-n,-ü,-q/-k/ da iştirak etmişdir. Məs: "əlik", "iki əl", qanad, çiyin və s. Digər tərəfdən isə bu göstəricilər cüt olmayan isimlərə qoşularaq onların cütlüyünü deyil, məhz cəmliyini ifadə etmişdir.

Əşyaların təkə bölünən deyil, eyni zamanda bölünməyən kəmiyyəti də maraqlı dil hadisəsidir. Bölünməyən çoxluq sayılması mümkün olmayan, lakin maddi mövcud olan predmetlərdə təzahür edir.

Azərbaycan dilində iterativ hərəkət leksik və leksik-sintaktik ifadə üsulları ilə ifadə olunur. Burada iterativlik qoşa feillərdə (Məs: gedib-gəlmək, girib-çıxmaq və s.) həmçinin zaman və məkan bildiren bəzi söz və söz birləşmələri ilə (hərdənbir, arada bir, iki gündən bir, orada-burada və s.) ifadə edilir.

1.2. İngilis dilində kəmiyyət kateqoriyası haqqında

Kəmiyyət kateqoriyası ismin əsas morfoloji əlamətlərindən biri olub onu başqa nitq hissələrindən fərqləndirir. Bu kateqoriya ilk baxışdan asan şərh oluna

bilən qrammatik hadisə təsiri bağışlayır. Lakin onun səciyyəvi əlamətlərinin ilkin təhlili tamamilə başqa cür düşünməyə əsas verir: bu kateqoriyada real kəmiyyət fərqləri və onlara uyğun olan qrammatik münasibətlər əsaslı surətdə pozulur.

Akademik V.V.Vinoqradov kəmiyyət kateqoriyasında "isimlərin müxtəlif qrammatik xüsusiyyətlərinin çarpazlaşdığı əşya-fikir qovşağının" mürəkkəbliyinə diqqət yetirmişdi (22, s. 125). Alim qeyd edirdi ki, ismin mənə quruluşunda kəmiyyət formalarında tək qrammatik deyil, həm də leksik semantik fərqlər vardır (22, s.130).

İsmin kəmiyyət kateqoriyası ona görə leksik-qrammatik hesab edilir ki, kəmiyyət formaları həm qrammatik (book-books), həm leksik (custom "adət"; customs "gömrük") funksiyaları ifadə edir və kateqoriyada, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, həm leksik-semantik, həm də ekspressiv-üslubi fərqlər vardır.

İngilis dilinin isim sistemində kəmiyyət kateqoriyası iki tərəfin oppozisiyasının tək/cəm şəklinin qarşılaşdırılmasında öz əksini tapır. Cəm forma bu oppozisiyanın güclü tərəfi hesab edilir, çünki tək formada kateqoriya əlamətinin aşkarlığına; eksplisitliyinə işarə edilmir. Kəmiyyət kateqoriyasının şərhinin mürəkkəbliyi həm də onda öz əksini tapır ki, müxtəlif dillərdə bu kateqoriyanın qrammatik quruluşu müxtəlifdir, lakin bu həmin hadisənin mahiyyətinin açılmasına mane olmur, əksinə ona kömək edir.

Bu məsələyə toxunan V.Z.Panfilov yazır: "Dillərin əksəriyyətində təklik və cəmlik kəmiyyətlərindən ibarət olan qrammatik kəmiyyət kateqoriyası mövcuddur, bəzi dillərdə isə bununla yanaşı, həm də ikili və hətta üçlü kəmiyyətlər vardır" (51, s.231).

İsmin kəmiyyət kateqoriyasının semantik quruluşunu təsvir etmək mürəkkəb bir məsələdir. Bu çətinliyin məğzi həm də ondan ibarətdir ki, bu problemə çeşidli tədqiqatlar həsr edilmişdir.

Əldə etdiyimiz ədəbiyyatda ismin kəmiyyət mənalarının ifadə vasitələri [M.N.Klaz, 1954], cəm kəmiyyət formalarının xüsusiləşməsi məsələləri [E.V.Nabatova, 1960; E.K.Silçenko, 1963], tək kəmiyyət formasında ismin mənası [N.Ş.Çitalina (Lukmanova), 1958], qeyri-müəyyən cəmlik mənalı

frazeoloji vahidlər [V.N.Vovk. 1976], ismin cəmliyinə təsir edən amillər [S.Y.Litvak, 1976], cəmlik kəmiyyət mənasının morfoloji vasitələrinin ifadəsinin unifikasiyası [M.C.Raximov, 1978], ingilis və Azərbaycan dillərində kəmiyyət kateqoriyası [A.A.Axundov, 2003] və müasir ingilis dilində ismin kəmiyyət kateqoriyasının digər cəhətləri tədqiq olunmuşdur.

İngilis dilinin tədqiqatçılarından biri olan A.A.Molçanov qeyd edir ki, kəmiyyət kateqoriyasının say anlayışı ilə sanki açıq-aydın əlaqəsinə baxmayaraq, bu uyğunluğun bütün əlamətlərini ardıcıl olaraq yalnız morfoloji təklik və cəmlik terminləri ilə açmaq qeyri-mümkündür və bununla əlaqədar olaraq "sayıla bilənlər" və "sayıla bilməyənlər" anlayışlarına müraciət etmək məcburiyyətində qalırıq (46, s. 57).

Beləliklə, sayıla bilməyən isimlərin cəm kəmiyyət formasında işlənməsi, müasir ingilis dilində isimlərin *Singularia tantum* və *Pluralia tantum* formalarının mövcudluğu, isimlərin cəm formasının leksikalizasiyası kəmiyyət kateqoriyasının semantikasının təyin olunmasında müxtəlif nəzər nöqtələri yaradır. Elə bu cəhətlər də həmin kateqoriyanın şərhinin təklik/cəmlik, qeyri-cəmlik/cəmlik, sıfır/sıfırdan böyük, üzvlənmə/üzvlənmə kimi əksliklərlə izahına gətirib çıxarır.

A.V. İsaçenko qrammatik mənadan danışaraq yazır: "Dildə mənim kitabım və mənim kitablarım formalarının əksliyinə əsaslanan invariant əlamət "təklik"/"cəmlik" əlaməti deyil, ifadə olunmuş üzvlənmə və ifadə olunmamış üzvlənmə əlamətidir" (35, s.37). Müəllif qeyd edir: "Yalnız *Pluralia tantum* adlanan isimlərdə deyil, hər iki "kəmiyyətdə" rast gəlinən bir sıra isimlərdə də "cəm kəmiyyət" paradigma forması əslində "cəmlik" ifadə etmir" (35, s. 38). Daha sonra A.V.İsaçenko yazır ki, maddi mənalı isimlər ("süd" tipli) öz semantikalarına görə sayılımlar və deməli, "təklik" və "cəmlik" anlayışlarını istisna edirlər. Lakin buna baxmayaraq, bütün bu tipli isimlərin hamısı terminin *Singularia tantum* anlayışına uyğun gəlmir. Sular (müq. et: su), piylər (müq. et: piy), duzlar (müq. et: duz) və ya yağlar (müq. et: yağ) söz formalarına xas olan ümumi üzvlənmə əlaməti burada cəmlik mənasında deyil, həmin əşyanın müxtəlif növləri mənasında şərh edilir (35, s.39).

Anglistikada yuxarıdakı nəzər nöqtəsinin tərəfdarlarından biri də M.M.Perelmandır [1965]. M.M.Perelman cəmliyin xarakterini, cəmliyin istiqamətini və cəmliyin quruluşunu (yəni müstəqil (раздельное) cəmlik, bitişik (слипное) cəmlik, əlaqəli (связанное) cəmlik, fasiləli (пpерывистое) cəmlik araşdırır və uyğun ifadə vasitələrinin xüsusiyyətlərini təhlil edir. Dissertasiyada üç qrup isimlərin kəmiyyət kateqoriyasına münasibətinə əsasən təsnifatı verilir. Birinci qrupa kəmiyyətə görə dəyişilən isimlər aid edilir: book-books.

İkinci qrupa kəmiyyətcə dəyişilməyən, yəni yalnız bir kəmiyyət forması olan isimlər daxil edilir. Bu qrup üç yarımqrupa bölünür:

a) yalnız tək kəmiyyət forması olan isimlər - Sinqularia tantum - cattle, clergy, gentry, etc;

b) yalnız cəm kəmiyyət forması olan isimlər –Pluralia tantum. Müasir ingilis dilində belə isimlər çoxdur- arms, authorities, amends, etc;

c) omonim kəmiyyət forması olan isimlər. Bunlara həm təmiz ingilis mənşəli sözlər, məsələn, cod, deer, fish və s., həm də başqa dillərdən alınma sözlər daxildir -series, species, superficies, abatis (53, s.66).

İ.Q.Koşevaya təkliyin cəmlik anlayışından ayrılması haqqında bəhs edərkən yazır ki, həm təbiətdə, həm də dildə əsas kəmiyyət qarşılaşdırması "vahid - çox" xətti üzrə deyil, "sıfır nə isə sıfırdan çox" xətti üzrə gedir (42, s.192). Sonra o yazır: "Güman etmək lazımdır ki, məhz bu qarşılaşdırma tipi dildə real mövcud olandır, çünki o, bizim maddi aləmdə müşahidə etdiyimiz məsələləri əks etdirir. Təbii ki, belə növ qarşılaşdırmalar ənənəvi "vahid çoxluq" kəmiyyət oppozisiyasının dar çərçivəsinə sığışmayan qrammatik formaların əmələ gəlməsinə gətirib çıxarır" (42, s.192-193).

Müəllif daha sonra yazır ki, kəmiyyət kateqoriyasının sıfırın çoxluğa olan münasibəti kimi şərhə onda yalnız sayıla bilməyən isimlər və miqdar bildirən sözlərin yerinin deyil, həm də müxtəlif artiklların bu sözlərlə işlənməsinin səbəblərini açmağa və həmçinin subyektiv-predikativ vahid qrupunun pozulmasını izah etməyə kömək edir (42, s.195).

Kəmiyyət paradiqmasını və kəmiyyət kateqoriyasının əsas funksiyasını – diskret predmetlərin kəmiyyət fərqlərinin funksiyasını yaradan təklik / cəmlik mənası kəmiyyətin əsas qrammatik mənasıdır. Beləliklə, araşdırmalar göstərir ki, kəmiyyət kateqoriyasının semantik məzmununun əsas və ilkin (birinci) mənası təklik / cəmlik qarşılaşdırmasıdır.

Araşdırmalar göstərir ki, cəm kəmiyyət formasında "eynilik" semi müasir ingilis dilində geniş yayılmış qrammatik hadisədir. Misal üçün aşağıdakı intekstlərə müraciət edək:

1. After that he could remember nothing, but impressions. Impressions of the great floatmg coacoursess waying together in mass dances whose patterns and rythms were tantalizingly near to his understanding /.../ (Science Fiction English and American ShortStories. M. Progress Publishers, 1979, 348 p, 177).

2. /.../ It was like the green lane between the parted waters of the Red Sea, like a damp vault connecting empty tombs (Fitzgerald F.Scott. Selected Short Stories. M.: Progress Publishers, 1979, 357 p., 94).

Birinci misalda "impressions" sözünün iki dəfə təkrarlanması "eynilik" seminin aktuallaşmasının sübutu olmaqla bərabər, həm də intekstdə koheziya yaratmışdır. İkinci misalda Qırmızı dənizin "suları" eyni bir dənizə aid olduğu üçün "eynilik" semini aktuallaşdırdığı da şübhə doğurmur (9, s.50).

İsmin cəm kəmiyyət formasının semantik quruluşundakı müxtəliflik" (bl) semi də mətn kontekstində aktuallaşır. Bu zaman predmet və hadisələrin keyfiyyət müxtəlifliyi vurğulanır. Misala baxaq:

/.../ She would acknowledge that Walter had admirable qualities; it just happened that she did not like him; he had always bored her /.../ (PV, 203).

Misaldan görüldüyü kimi, bu intekstdə söhbət bir insanın (Valterin) müxtəlif keyfiyyətlərindən gedir. ... At length the chief gave in. "Not that I don't pian a detailed study, mind you, he said. Scornfully: "still I suppose we can hold a conference, and I'll try to calm your fears" (Science Fiction English and American Short Stories. M. Progress Publishers, 1979, 348 p, 88).

P.Andersonun "Qələbənin qanadları" ("Wings of Victory") hekayəsindən seçilmiş bu misalda müxtəlif dünyalara kosmik səyahət edən adamın qorxularından (tears) söhbət gedir.

Bu tədqiqatda "müəyyənlik" (c) "qeyri - müəyyənlik" (c1) potensial semlərinin oppozisiyasında qarşılaşdırma keyfiyyət deyil, kəmiyyət əlamətlərinə görə araşdırılıb təhlil edilir. "Müəyyənlik" (c) semi tək kəmiyyət formasında müəyyən olanı, hüdudu, sərhədi olanı bildirmək üçün işlədilir: There was no sign of the enemy. Around us were empty sand dunes - but not empty, because out of them had come the missile (Science Fiction English and American Short Stories. M. Progress Publishers, 1979, 348 p. 139).

Bu ardıcıl iki cümlə sırasında işlənmiş (the) enemy (düşmən) və (the) missile (raket) sözləri kontekstdən bizə müəyyən olan, "müəyyənlik" semini "bildirən" isimlərdir. Bu semin aktuallaşmasına müəyyənlik artıqlı da kömək etmişdir. Cəm kəmiyyət formasının strukturunda da predmetlərin kəmiyyəti müəyyən olduqda "müəyyənlik" (c) semi aktuallaşa bilər. Misallara müraciət edək:

1. The Machine howled. Time was a film run backward. Suns fled and ten million moons fled after them (Science Fiction English and American Short Stories. M. Progress Publishers, 1979, 348 p, 70).

2. He rapped on the table. "Beer", he said. "Two beers" (Science Fiction English and American Short Stories, M. Progress Publishers, 1979, 348 p. 196).

Birinci misalda işlənən "ten million" və ikinci misaldakı "two" sayları "moons" və "beers" sözlərində "müəyyənlik" (c) seminin daha asan qavranılıb dərk olunmasına kömək etmişdir.

İsmin kəmiyyət formalarının kontekstual təhlili göstərir ki, cəm kəmiyyət formasının semantik quruluşu daha informativdir, çünki o özündə tək kəmiyyət formasından daha çox əlamətləri birləşdirə bilər (9, s.51).

Beləliklə, ismin kəmiyyət formalarının kontekst semantikasının quruluşu mürəkkəb bir dil hadisəsidir.

II FƏSİL

DİLDƏ KƏMİYYƏT KATEQORİYASININ İFADƏ VASİTƏLƏRİ

Kəmiyyət anlayışı bildiyimiz kimi, aqqlütinativ dillərdə daha asan üsulla konkret qrammatik forma ilə ifadə edilir. Əvvəl qeyd etdiyimiz kimi bütün türk dillərində xüsusi şəkilçilər vardır ki, onunla kəmiyyət anlayışı ifadə edilir. Məs: adam-adamlar, dəftər-dəftərlər.

Məs: Biz çoxdan öz ərizələrimizi yığmışıq, cavab gözləyirik. Siz çalışın ki, planı vaxtında yerinə yetirəsiniz. Hamı əl çaldı. Hamı Mehmanın təhlil işindəki qələbəsini alqışladı (S.Rəhimov "Mehman").

Rus dilində də xüsusi -a,-i, formal əlaməti artırmaqla cəmlilik anlayışı yaranır (6, s. 362-363).

Məs: Kniqa-kniqi, tetradı-tetradi. Bundan əlavə sonu -anın, -inin şəkilçiləri ilə bitən sözlər -ани, яне - vasitəsilə cəmlənir.

Məs: Крестьянин-крестьяне.

Bir sıra hallarda müxtəlif cəmlənmə üsullarına da rast gəlinir. Məs: учитель-учителя.

İran dillərində də kəmiyyət kateqoriyasına nəzər saldıqda o, xüsusi forma ilə yəni (an (yan), ha) ilə ifadə edilir. Fars dilinin tarixində -an daha çox işlənmişdir. Müasir fars dilində isə "ha" forması üstünlük təşkil edir. Məs:

Mərd (kişi) -mərdan (kişilər)

Zən (qadın) -zənən (qadınlar)

Yeri gəlmişkən göstərmək lazımdır ki, cəmliyin -an forması ilə ifadə olunduğu sözlərdə bəzən onun əvəzinə -ha əlavə edilə bilər. Məs: mərdha, zənha. Flektiv dillərdə bu kateqoriya, əsasən daxili fleksiya vasitəsilə ifadə edilir:

Məs: vəkil-vokəla, nəcib-nücəba, qərib-qürəba, şəhid-şühəda, rizq-ərzaq. Bu misallar flektiv dillərdən biri olan ərəb dilinə aiddir. Ərəb dilində cəmlənmə çox mürəkkəb üsulla gedir. Bu dildə kəmiyyətin ifadə formalarından bəzilərinə diqqət yetirək.

Cəmlənə bilən isim və sifətlər (qismən də saylar) ya cəm şəkilçiləri, ya da daxili dəyişikliklər (elm-ülum, çaridiyə-çaraudu) vasitəsilə cəmlənir. Cəm şəkilçiləri ilə cəmlənməyə "düzgün" və ya xarici cəm, daxili dəyişikliklər yolu ilə cəmlənməyə "sınıq" və ya "daxili" cəm deyilir.

Çoxəsrlik tarixə və dərin köklərə malik Ərəb-Azərbaycan əlaqələri dilimizin zənginləşməsi baxımından mühüm rol oynamışdır. Müasir Azərbaycan dilində hələ də xüsusi çəkiyə malik olan ərəb dilindən alınmaların klassik dilimizdəki işlənmə tezliyi bu gün həmin ədəbiyyatın dərk edilməsində müəyyən çətinliklər yaradır. Bununla yanaşı həmin alınmalar dilçilər üçün maraqlı tədqiqat obyektini təşkil edir. Bu baxımdan orta əsrlər Azərbaycan söz sənətinin dühası İmadəddin Nəsiminin dili xüsusi əhəmiyyətə malikdir:

Gərçi-Nəsimi sözün dadını verdi, vəli

Dadə gətirdi anı ləfzi-şəkkərbanmiz

(İ.Nəsimi əsərləri)

Deyərək, Azərbaycan xalq dilini yüksək qiymətləndirən şair öz əsərlərində dilimizin daxili imkanlarından geniş istifadə etməklə onun bugünkü inkişaf səviyyəsinə qalxmasında böyük xidmət göstərmişdir.

Ə. Dəmirçizadə yazır ki, Nəsimi əsərlərində ərəbcə, farsca, azərbaycanca həmmənalı sözlərin müvazi işlənməsi daha çox bədii üslubu müəyyən xüsusiyyətləri ilə vəzn, qafiyə, təşbih silsiləsi və sairə ilə üzvi surətdə əlaqədardır.

C.Qəhrəmanov isə bu müvaziliyi, sinonim sıralarının yaranmasında Nəsimiyə xas olan bir əlaməti qeyd edir. "O, sanki ərəbvə fars sözlərini azəri sözləri ilə bir beytdə, bir misrada yanaşı işlətməkdə yalnız üslub rəngarəngliyi yaratmaq, sinonim sırası tərtib etmək məqsədini deyil, daha çox oxucuya bəlkə də məlum olmayan əcnəbi sözləri ana dilində izah etmək, izah edərək onu mənalandırmaq məqsədini qarşısına qoymuşdur".

Fikrimizcə, Nəsiminin dilində işlənmiş ərəb mənşəli sözlər ayrıca araşdırma obyektinə layiqdir. Bu qəbildən olan sözlər arasında cəmdə işlənənlər xüsusi maraq doğurur. Belə ki, Nəsiminin əsərlərindən biz həm düzgün, həm də daxili cəmdə olan ərəb sözlərinin şahidi oluruq:

Surətin gör kim nə mücləqdim anın mənisinə
Kimsənin əqli irişməz, kəndi idrakatın

(İ.Nəsimi)

Burada işlənmiş "idrakat" sözü ərəb dilindəki IV bab feilinin məsdərinin düzgün cəmlə cəmlənmiş şəklidir.

Nəsiminin dilində sınıq cəm formasında işlənmiş ərəb sözləri müxtəlif modellərə malikdir. Bu sözlərin işlənmə tezliyinin yüksək olması həmin dövr Azərbaycan dilinə ərəb təsirinin nə dərəcədə dərin sirayət etməsini sübut edir. Hətta müasir Azərbaycan dili də bu cür sırf flektiv cəmlənmə ünsürlərindən tam xilas ola bilməmişdir. Bu sözlər ərəb dilində və klassik irsimizdə malik olduğu cəm mənasını itirərək digər dil faktları kimi aqqlütinativ cəmlənməyə tabe olur. Məsələn: ətraf-ətraflar, övlad-övladlar.

Sınıq cəmdə işlənmiş ərəb sözlərini modellər üzrə nəzərdən keçirmədən öncə, onların Nəsiminin dilindəki bəzi spesifik əlamətlərini qeyd edək. Belə ki, bu qəbildən olan sözlər əksər halda cəmdə olan məfhumlar bildirdiyi halda, bəzən "morfoloji və sintaktik azərbaycanlaşdırma gedir: Gül üzünə aşıq olub qanda bir üşşaq var: üşşaq ərəbcə cəm olsa da, burada tək işlənir ("bir" say ədatı də bunu təsdiq edir)".

Bəzi cəmdə olan ərəb sözləri isə semantik differensiasiyaya məruz qalaraq dilimizdəki mücərrəd mənalı sözlərə sinonim anlamda çıxış edir.

Məsələn: aydınlıq-ənvar (nurlar, işıqlar).

Möhnəti çoxdur, cəhanun zülmətindən key saqın,
Ey gözüm aydınlığı, zülmətdən ənvar istəmə.

(İ.Nəsimi)

Göründüyü kimi əgər birinci misalda şair "bir halə qərar eyləməz gün, keçər ömür" demək istəyirsə, ikinci misalda o, "hesabın günündən" söhbət açır.

Müasir Azərbaycan dilində öz işləkliyini qoruyub saxlamış digər söz - ətraf da bu model üzrə düzəlmiş cəm şəklidir:

Ey Nəsimi çün ulaşdın şeş cəhətdən yar ilə,
Bicəhat oldu hüdudun, həddü ətrafin qanı?

Aşağıdakı misalda işlənmiş başqa söz (əlvan) -rəng sözünün cəmidir. Bu leksemin Nəsimi dövründəki semantik mənası onun müasir dilimizdəki təyini funksiyasından köklü şəkildə fərqlənir (məs: əlvan rənglər).

Çiçəklər müxtəlif, əlvan nə mənədəndir, anı bil,

Boyası bir imiş cün kim, bu ənvarü bu əhzarın

Burada isə "çiçəklər müxtəlif, rənglər nə mənədəndir" deyilir.

İsimvə sifətlərin çoxu sınıq cəmlə cəmləndiyi halda, müəyyən bir hissəsi düzgün cəmlə cəmlənir.

Düzgün cəmdə sözün sonuna -un və ya -ən şəkilçisi artırılır.

Məs: mudarrisun (müəllim) - mudarrisunə (müəllimlər).

Sınıq və ya daxili cəmlənmə daha mürəkkəbdir. Ərəb dilində qırxadək daxili cəm modeli vardır. Bunların seçilib, uzaqlaşdırılması müəyyən qaydaya tabe olmadığından sözlərin cəmlənmədə necə işlədildiyini əzbərləmək lazımdır. Ərəb dili praktiki şəkildə mənimsənilmədən həmin cəm formalarını öyrənmək və ya bilmək qeyri - mümkündür.

Daxili, sınıq cəmlənmədə sözün daxili quruluşu dəyişir. Ərəb dilində cinslər üzrə də cəmlənmə müxtəlif cür olur. Kişi cinsinə məxsus isimlərdə adlıq halda -un, yiyəlik və təsirlik hallarda isə -inə şəkilçiləri, qadın cinsində olan isimlərdə isə adlıq halda -atun, yiyəlik və təsirlik hallarda -anın şəkilçiləri işlədilir.

İngilis dilində də həm daxili, həm də xarici cəmlənmədən istifadə edilir.

İsmlərin çoxunda kəmiyyət-çoxluq anlayışı -s-suffiksinin köməyi ilə ifadə edilir. Əgər söz tək cə o, s, ch, sh, x-le qurtarırsa, onda suffiks -es forması qəbul edir. Əgər söz - y ilə bitərsə, onda əksər hallarda y i-yə keçir və sözün sonu -ies şəkli alır (16, s. 22).

Məs: a map (xəritə) -maps (xəritələr)

a dress (paltar) - dresses (paltarlar)

Alman dili də ingilis dilinin daxil olduğu german dilləri ailəsinə mənsub olmasına baxmayaraq, burada cəmlənmə ingilis dilindən fərqlənir. Alman dilində cəmlənmə zamanı kişi cinsində və orta cinsdə artıqlıq dəyişir. Məs:

Kişi cinsində:

Der mann (kişi) –Die manner (kişilər)

Orta cinsdə:

Das Buch (kitab) –Die Bucher (kitablar)

Qadın cinsində bəzən sözün daxilində umlaut (yumşalma) gedir. Artıql dəyişilir. Məs:

Die Stadt (şəhər)- Die Stadte (şəhərlər)

Göründüyü kimi, alman dilində cəmlilik yaratmaq üçün xüsusi suffikslər vardır. Bu suffikslər bütün hallarda dəyişməz qalır. Alman dilində 4 cəmlənmə tipinin mövcudluğu qeyd olunur.

Fransız dilində də cəm forması yaratmaq üçün xüsusi şəkilçilərdən istifadə edilir. Bu dildə qeyri-müəyyən ismin cəmdə işlədilməsi üçün onun qarşısında les artıqlından istifadə edilir.

Orfoqrafiya qaydalarına görə cəmliyin ifadəsi üçün ismin sonuna -s hərfi əlavə edilsə də oxunmur. Məsələn:

Un livre –des livres

Bildiyimiz kimi, Azərbaycan dilində kəmiyyət kateqoriyasının əsas morfoloji göstəricisi -lar formasıdır. Lakin mülahizələr göstərir ki, qədim dövrlərdə bu kateqoriyanın morfoloji göstəricilərinin sayı daha çox olmuşdur.

Tədqiqatçılar (K.Brokelman, V.Aslanov, A.Əlizadə, F.Cəlilov, B.Serebrennikov, V.Kotviç) (-n, -v, -s, -l, -m, -k, -t) formantlarının protürk və protatürk (bəzən hətta ural – altay və proto - Altay) dövrlərində ya ayrı-ayrılıqda, ya da müvafiq birləşmələr tərkibində çıxış edərək çoxluq anlamını ifadə etdiyini qeyd edirlər.

-/Ü/n forması Azərbaycan dilinin ən qədim inkişaf dövrlərindən əşyaların çoxluğunu ifadə etmişdir. Bu formant oğlan, ərən.

-(K.Brokelman) və örtən "od" (A.Gaben) sözlərində kəmiyyət bildirmişdir.

-/Ü/n göstəricisi türk mənşəli Turan onamastik vahidinin tərkibində topluluq, kollektiv çoxluq ifadə edir (3; 5; 6; 7; 193).

A.Gaben "örtən" sözünün tərkibindəki /Ü/n şəkilçisini kəmiyyət göstəricisi hesab edir. "Od", "alov", "yanğın" və s. bölünməyən məfhumlar olduğu üçün kəmiyyət göstəricisi vasitəsi ilə onların yalnız həcm, ölçüsü müəyyən edilə bilər.

/Ü/n formantının qədim kəmiyyət göstəricisi olması həm də onun feillər sistemində kəmiyyət ifadə edə bilməsi ilə sübut olunur. Çünki, türk dillərində feilləri dünyanın başqa dillərindəki feillərdən fərqləndirən əsas cəhəti odur ki, onlar öz qədim qrammatik mənalarını müasir dövrdə də qoruyub saxlaya bilmişdir.

Azərbaycan dilində -/Ü/n sonluğu ilə bağlı bir sıra feillər vardır ki, onlar hərəkətin həm diskret, həm də indiskret kəmiyyətini ifadə edir. Məs: deyilmək, söylənmək, bərkinmək, uçunmaq, dilənmək, yayınmaq, təpinmək və s.

-/Ü/n şəkilçisi ilə əmələ gələn bəzi feillərin kök morfemlərini onlardan - /Ü/n formantı ilə əmələ gələn formalarla müqayisə etdikdə bu formalarda kök morfemlərə nisbətən daha intensiv, yaxud daha sürətli hərəkətin ifadə olunduğunu görürük.

Doğrudan əgər "gəzinmək"- uzun müddət gəzmək, var-gəl etmək, "deyinmək" isə aramsız demək, uzun müddət danışmaq mənasını ifadə edirsə, onda bu feillərdəki - /Ü/n formantının hərəkətin kəmiyyətini ifadə etməsinə şübhə qalmır.

- /Ü/n göstəricisinin ifadə etdiyi bütün bu mənalar bu formal əlamətlə işlənən feilin etimoloji izahını verməyi tələb edir. Bu isə ciddi elmi axtarışlar tələb edir.

-/Ü/n morfemi ilə əmələ gələn feillərin kökləri bəzən -/Ü/ş morfemi ilə də işlənərək eyni mənanı bildirir. Məs: qızıl-qızış, gəzin-gəziş. Bu formalar hərəkətin sürətliliyini, intensivliyini ifadə edir. Buna görə də hər iki formantı eyni bir qrammatik kateqoriyanın-kəmiyyət kateqoriyasının göstəricisi hesab etmək olar.

Qeyd etmək lazımdır ki, bu feillərdə kəmiyyətin müəyyən bir növünün ifadə olunması şübhə doğurmur. Lakin bu feil formalarının bəzilərinin kök morfemlərində də kəmiyyətlə bağlılıq hiss etmək mümkündür. Məs: gəz, söylə və s. feillər -/Ü/n formantı qəbul etməyəndə davamlılıq, sürətlilik bildirir. Lakin kök morfemlərdən fərqli olaraq /Ü/n ilə əmələ gələn formalarda bu məna sanki xüsusi olaraq nəzərə çatdırılır ki, ön plana çəkilir. Buna görə də bu formalarda kəmiyyət bəlkə də, modallıq fonunda ifadəsindən danışmaq olar.

-/Ü/n sonluğu Azərbaycan dilində əmr şəklinin II ş.c.-də (gəlin, alın, aparın), bəzən isə I ş.c.-də (gedəyin, alağın) işlənir.

-/Ü/n göstəricisinin german dillərində də kəmiyyət ifadə etməsi maraqlı hadisədir. İngilis dilində -/Ü/n şəkilçisi reliktdə yalnız bəzi isimlərin tərkibində qorunub saxlanmışdır. Məs: oxen -öküzlər, children- uşaqlar, twin-əkizlər.

Beləliklə, -/Ü/n morfeminin universal kəmiyyət göstəricisi kimi özünü göstərməsi, zənnimizcə çox maraqlı faktıdır.

Kəmiyyət bildirən morfoloji göstəricilərdən biri də -/Ü/z -/Ü/r morfemi olmuşdur. Bu morfemin -/Ü/r variantı-tatar, salar, Xəzər, avar, suvar - /Ü/ variantı isə oğuz, qaqauz, qırğız və s. etnonimlərin tərkibində topluluq ifadə edir.

-/Ü/z formantı müasir Azərbaycan dilində qoşa bədən üzvü bildirən bəzi sözlərin tərkibində də qorunub saxlanmışdır. Məs: göz, buynuz, omuz, üz və s.

Dilimizdə olan biz və siz şəxs əvəzliliklərinin son samitlərini də kəmiyyət göstəricisi hesab etmək olar. -/Ü/z formatı Azərbaycan dilində həmçinin isimlərin qəbul etdiyi mənsubiyyət şəkilçiləri kimi çıxış edərək kəmiyyət ifadə edir. Məs: bizim otağımız, sizin otağımız. Burada -/Ü/z şəkilçisi qoşulduğu sözlərin ifadə etdikləri əşyalarla deyil, həmin əşyaların mənsub olduqları şəxslərin cəmini bildirir (30, s. 21).

Çoxluq bildirən mənsubiyyət şəkilçisinin digər türk dillərində müxtəlif fonetik variantlarına rast gəlmək olar. Məs: oyrot dilində II ş. c. mənsubiyyət şəkilçisi kimi - qar II- qer, - iqar II- iqer formantı çıxış edir adıqar "adınız". Xakas dilində eyni funksiyada: nar II -ner II - anar II- ener II şəkilçisi işlənir: siremer, kimener "Sizin qayğınız".

/Ü/z formantından danışarkən belə bir məsələyə toxunmaq da lazımdır ki, bu formant bəzi dillərdə -/Ü/s variantında çıxış etmişdir.

-S samitinin qədim zamanlardan kəmiyyət ifadə etməsi fikrini bir sıra müəlliflər qeyd etmişlər (28, s. 72- 102, s. 27, s. 130).

Bu samitin çuvaş dilindəki sar, sem cəmlilik göstəricilərinin tərkibində qorunub saxlanması onun qədim kəmiyyət formantlarından olduğunu göstərir.

-/Ü/s göstəricisi Azərbaycan dilində keyfiyyətin kəmiyyətinin ifadə üsullarından biri olan yarımçıq təkrarlarda qorunub saxlanmışdır. Məs: qosqoca, qısqıvraq, büsbütün. F.Cəlilov Azərbaycan dilində sifətin çoxaltma dərəcəsinin əsas üsulları kimi "b" və "s" morfemlərini qeyd edir.

Müəllif intensivlik bildirən "b" infiksini topluluq ifadə edən -ba/II-bi morfemi ilə bağlayır. Əgər belədirsə, onda eyni funksiyada çıxış edən "s" infiksini də topluluq bildirən -/Ü/s göstəricisi ilə əlaqələndirmək mümkündür.

-/Ü/rII-/Ü/z morfemi hərəkətin distributiv kəmiyyətini müasir Azərbaycan dilində feil formalarının II ş. c.-də ifadə edir. Məs: getdiniz, gəldiniz, gedəcəksiniz. Burada -/Ü/z morfemi hərəkətin icrasında iştirak edən subyektlərin kəmiyyətini bildirir.

A.M.Şerbak -/Ü/r indiki zaman formasını hərəkətin zaman nöqtəyindən nəzərindən qeyri-məhdudluğunu aoristlə bağlayır.

Azərbaycan dilində başqa zaman formalarının feili sifət şəkilçiləri ilə müəyyən əlaqəsi vardır.

Məs: mış, miş, muş, müş şəkilçiləri həm bitmiş hərəkəti, həm də keçmiş zamanı bildirir. Gələcək zaman formantı -acaq - əcək, eyni zamanda, həm də feili sifət şəkilçisi kimi çıxış edir. Bununla əlaqədar zaman şəkilçilərinin qaynağında aspektual anlamlı göstəricilərin durması haqda müəyyən fikir söyləmək olar.

- a2 (r) və /ı/ 4 r zaman şəkilçisi feillərin (idi köməkçi feili ilə birləşməsi) kəmiyyətin müxtəlif növlərini ifadə edir.

Məs: gedirdik, oxuyurdu, çalırdım tipli formalar hərəkətin kontinuativ (dürativ) kəmiyyətini ifadə edir. Alardı, gedərdik, deyərdik tipli formalar isə iterativliyi, müxtəlif vaxtlarda təkrarlanan hərəkətləri bildirir.

Digər kəmiyyət bildirən qədim göstəricilərdən biri də /Ü/1-/Ü/ ş formatıdır:

- Ş göstəricisini qədim dövrlərdə mövcud olmuş “ataş” ata öz uşaqları ilə, “anaş” ana öz uşaqları ilə sözlərinin tərkibində bərpa etmək olar.

-/Ü/ 1 //Ü/ ş feilin qarşılıq –birgəlik növü daxilində kəmiyyət ifadə edir. M.Kaşqari -ş ilə əmələ gələn feillərin qarşılıqlı surətdə, birgə icra olunan

hərəkətləri, hərəkətdə bir neçə subyektin iştirakını, yaxud köməyini, hərəkətin subyektə tamamilə sirayət etməsini və s. mənaları ifadə etdiyini göstərirdi.

Feilin qarşılıq -müştərək növü distributiv hərəkətin aşağıdakı növlərini ifadə edir:

a) Subyektlərin icra etdikləri hərəkətlər qarşılıqlı olaraq subyektlərin özlərinə qarşı yönəlir. Məs: yazışmaq, tutaşmaq.

b) Subyektlərin icra etdikləri hərəkət bir obyektin üzərinə yönəlir.
Məs: qışqırışmaq, yatışmaq, gülüşmək.

c) Subyektlərin icra etdikləri hərəkət bir obyektin üzərinə yönəlir. Məs: bölüşmək, girişmək.

Qarşılıq-müştərək növün sonuncu bəndə aid olan mənası vaxtilə bu növün paradiqmasında aktiv yer tutmuşdur. Sonralar bu mənə tədricən öz aparıcılığını itirərək daha az işlənməyə başlamışdır.

Azərbaycan dilində bu mənəni yalnız bir neçə feilin tərkibində bərpa etmək olar: "Gəl bunu sənənlə ata malı kimi bölüşək" (43, s. 47).

İntensivlik mənasını orta əsrlər Azərbaycan dilində çox işlənən indi isə, demək olar ki, arxaikləşmiş tutuş // tütüş "yanmaq", "alışmaq" feilində də qeyd etmək olar (41, s. 30).

Tutuşdu qəm oduna şad gördüyün könlüm,
Müqəyyəd oldu ol azad gördüyün könlüm.

Qədim kəmiyyət göstəricilərindən biri də -/Ü/q // /Ü/k formantı hesab edilir. Bu morfemin topluluq çaları qazax, qumıq, türk və s. etnonimlərin tərkibində mühafizə olunmuşdur.

Azərbaycan dilindəki qulaq, ayaq, dodaq, yanaq, böyrək sözlərində də bu element özünü göstərir.

/Ü/q//-/Ü/k şəkilçisi feillərdə I şəxs cəmini bildirən formant kimi işlənərək, hərəkətin distributiv kəmiyyətini ifadə edir: gedək, alağ, gedirik, getdik və s.

Azərbaycan dilində istifadə olunan sınıxmaq "arıqlamaq" feilində də - /Ü/q//-/Ü/k formantlarının intensivlik ifadə etdiyini söyləmək mümkündür. "Sınıxmaq" feilindəki sını-xəstəhal, "zəif" mənası daşıyan "sınıq-sökəl" birləşməsinin birinci

komponentində bərpa etmək olar. Sökəl sözü M.Kaşqarının "Divanında xəstə mənasında göstərilir.

Müasir Azərbaycan dilindəki duruxmaq, yayınmaq, yatıxmaq, bəzəkmək və s. feillərinin tərkibində də /Ü/ q // -/Ü/k kəmiyyət göstəricisini bərpa etmək olar.

2.1. Azərbaycan və ingilis dillərində kəmiyyət bildirən sözlərin morfoloji yolla ifadəsi

Göründüyü kimi, morfoloji vasitələrlə kəmiyyətin ifadə edilməsində morfoloji əlamətlər xüsusi yer tutur. Bu şəkilçilər olmadan konkret isimlərin tək və ya cəmiyyətini müəyyənləşdirmək çətinidir. Əlbəttə ev sözü bir isim olaraq tək halda düşünülür. Lakin eyni zamanda ev ümumi kəmiyyəti də ifadə edir. Buna görə də müəyyən şəkilçilərin sözlərə artırılması ilə onların tək və ya cəmiyyəti aşkar oldu.

Evlər deyildiyi zaman buradakı -lar şəkilçisi, oxuyuruq sözündəki "uq" şəkilçisi, xalamgil sözündəki -gil şəkilçisi həmin əşya və şəxslərin tək olmadığını, birdən çox olduğunu (qeyri-müəyyən olsa da) bildirir.

Əvvəldə qeyd etdiyimiz kimi, -lar/-lər şəkilçisi morfoloji vasitələrlə kəmiyyətin ifadə edilməsində mühüm rol oynayan şəkilçilərdəndir. Bəzi hallarda dilimizdə -lar/-lər şəkilçisi müəyyənedici söz birləşmələrində uyğunluq göstəricisi kimi çıxış edir (10, s. 93).

Bu, növbəti misallarda təsdiq olunur:

1) Səhər-səhər çiçəklərin gözlərinə şəh düzülür.

Damlarda günəş gülür.

(B. Vahabzadə s. 262)

-Lar/-lər şəkilçisi xüsusi isimlərə qoşularaq, şəxs adlarını ümumiləşdirir, qarşılaşdırır və ya müqayisə olunur.

Məs: Nizamilər, Füzulilər, Vaqiflər, Sabirlər, Tolstoylar, Koroğlular, Nəbilər.

-Lar/-lər şəkilçisi tayfa, sülalə və nəsəl anlayışlarına qoşularaq onları ümumiləşdirir. Məs: sərvilər, xəzərilər, vanimilər, qacarilər, məzdəkilər və s.

O zaman xəzərilər bu ölkəyə hücumla hazırlaşdılar (Azərbaycan tarixi I) Bizim tanıdığımız həmin şair də səfəvilər sülaləsinə mənsub idi. (Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi I)

-Lar/-lər cəm şəkilçisi bir qisim miqdar saylarına qoşularaq, cəmliyi daha da artırır və həmin sayları substantivləşdirir. Məs: yüzlər, minlər, milyonlar.

Minlər, milyonlar, mənim gözümlə bağlaya bilməz,

Mən öz məsləkimdən dönən deyiləm

(M.S.Ordubadi "Döyüşən şəhər").

Tərkibində konkret say və zaman mənalı sözlər olan birləşmələrə -lar² şəkilçisi artırıldığı zaman onları konkretlikdən uzaqlaşdırır, onlara təxminilik, qeyri-müəyyənlik məzmunu verir. Bəzən də qeyri-müəyyənliyi qüvvətləndirir.

Məs: 25 yaşlarda, altı radələrində, noyabrın əvvəllərində.

Astarada səkkiz yaşlarında bir oğlan uşağı durmuşdu

(H.Seyidbəyli "Bizim Astarada").

-Lar/-lər şəkilçisi isimlərə, familiya bildirən sözlərə qoşulduğu zaman, o familiyaya məxsus olan ailə üzvlərinin topluluğunu bildirir. Məs: Rüstəmovlar, Muxtarovlar, Kazımovlar və s.

Muxtarovlar Bakının məşhur varlılarından idi.

(M.S. Ordubadi "Gizli Bakı").

-Lar/-lər şəkilçisi bəzi konkret saylara və ya sıra saylarına qoşularaq, onları substantivləşdirir. Artıq belə hallarda həmin şəkilçi kəmiyyət ifadə etmək funksiyasından uzaqlaşır. Məs: on üçlər, otuz minçilər.

On üçlər kinosu hamının xoşuna gəldi ("Azərbaycan Gəncləri" qəzeti).

-Lar/-lər şəkilçisi bədənin iki və ya bir neçə hissəsini və ya qoşa əşyaları bildirən sözlərə qoşulan zaman cəmlik belə bərabər nəzərə çatdırılaraq, fərqləndirmək, qüvvətləndirmək kimi emosional vəziyyət funksiyasını ifadə edir. Məs: gözlər, ayaqlar, əllər, yanaqlar, dişlər, dodaqlar, qaşlar.

Yenə yanaqlara sığıl vürmüşdür,

Yalan yaraşmayır gül dodaqlara,

Qələm kimi qaşların var,

Qulac-qulac saçların var.

(S.Vurğun, "Dram əsərləri")

-Lar/-lər şəkiçisi zaman məfhumu ifadə edən bir qisim sözlərə qoşularaq, cəmlilik bildirməklə yanaşı, ardıcılıq, təkrarlanmanı nəzərə çarpdırmaq vəzifəsini yerinə yetirir.

-Lar/-lər şəkilçisi nə, kim, hansı sual əvəzlərinə qoşulduqda qeyri-müəyyən topluluq bildirməklə bölüşdürücülük, nəzərə çarpdırmaq vəzifəsini də ifadə edir. Məs: kimlər, nələr, hansılar dediyimiz zaman bir tərəfdən kəmiyyətə topluluğu, qeyri-müəyyən kəmiyyəti, digər tərəfdən isə bölüşdürmək səciyyəsi daşıyır.

Kimlər gəldi, kimlər getdi,
Bu dünyadan, bu dünyadan

(S.Rubaçilinın əsəri).

-Lar/-lər şəkilçisi bir sıra idarə, müəssisə, təşkilat adlarının yaranmasında iştirak edir. İki və ya bir neçə sözdən ibarət olan söz birləşmələrinin birinci tərəfi-təyinedici söz cəm şəkilçisi ilə işlənir. Məs: Elmlər Akademiyası, Dillər İnstitutu və s.

-Lar/-lər şəkilçisi məzmunca topluluq bildirən, lakin formaca cəm işlənən bir qisim sözlərə qoşulduqda topluluq məzmununu daha da qüvvətləndirir.

Məs: yerlər, göylər, torpaqlar, buludlar.
Mənə də göylərdən bir təsəlli var,
Nə yerlər ruhumu zövq ilə oxşar

(S.Vurğun, "Dram Əsərləri")

-Lar/-lər şəkilçisi leksik mənada topluluq məzmunu olan sözlərə qoşulduqda toplu əşyanın bir neçə toplu hissələrdən ibarət olduğunu göstərir.

Məs: xalq, qoşun, kütlə sözləri topluluq məzmunu daşıyır. Həmin sözlərə lar/-lər cəm şəkilçisi artırdığımız zaman alınan xalqlar, qoşunlar, ellər, kütlələr kimi sözlərdə həmin topluluğun bir neçə hissələrdən ibarət olması aydın olur.

Sakitdir Avropa, Döyüşlər bitdi,
Bütün inqilablar sovuşdu getdi,

Ar olsun! Gör nə tez kiridi qorxaq,
Qovuşa bilmədi azadlığa xalq.

(Şandar Petefi) (Macar)

-Lar/-lər şəkilçisi bir qisim feili sifətlərə qoşulduqda, onları substantivləşdirir və eyni zamanda qeyri-müəyyən kəmiyyət ifadə edir.

Oxumuş-oxumuşlar, istəyən-istəyənlər, baxan-baxanlar, inanan-inananlar, gülən-gülənlər, ağlayan- ağlayanlar

Yox, istəməyənlər də var, gözü göturməyənlər də var (M.İbrahimov "Böyük Dayaq").

-Lar, -lər şəkilçisi bir qisim sifətlərə qoşulub, qoşulduğu sifətləri substantivləşdirir. Məs: qırmızı-qırmızılar, ağ-ağlar, gözəl-gözəllər, böyük-böyüklər.

Hamı bir ağızdan çıxırmağa başladılar: "Qırmızılar gəlirlər, qırmızılar gəlirlər" (Mir Cəlal. "Dirilən Adam"). Ağlar təpənin o tərəfindəki səngərlərdə gizlənmişdilər. (H.Mehdi "Daşqın")

-Lar² şəkilçisi -k₁, -ki, -ku, -kü şəkilçisi vasitəsilə zaman və məkan əlaməti bildiren bir qisim düzəltmə sifətlərə qoşularaq onları substantivləşdirir. Məs: dünənkilər, qabaqkılar, evdəkilər.

O, qabaqdakılardan fərqli olan iri və zər şəhadətnaməyə diqqətlə baxdı (S.Rəhimov "Mehman").

Cəmlük bildiren -ıq, -ik, -uq, -ük şəkilçisi bəzən qeyri- təvəzökarlıq, özünü şişirtmək məqamında işlənərək, cəm kəmiyyət deyil, tək kəmiyyət ifadə edir. Burada forma cəmdə olsa da, əslində tək kəmiyyət nəzərə çarpılır. Bu cəhəti aşağıdakı misralarda görmək olar.

Xalın ki, qoşa-qoşadır, gəlin gəlmişik bir cüt sırğanı, bir qol saatını da görməmişik (S.Rəhimov "Mehman"). Biz məsləhət görmürük. Axı sözüümüzü qurtarmadıq (M.İbrahimov "Böyük Dayaq").

-ız, -iz, -uz, -üz şəkilçisi vasitəsilə ifadə olunan cəmlük iki halda özünü göstərir.

1) I və II şəxs nisbət şəkilçilərdə cəmlilik ifadə olunur. Burada həm I və II şəxs cəm əvəzliliklərlə, həm də həmin əvəzliliklər olmadan işlədilir. Məs: bizim evimiz-evimiz, Sizin kitabınız- kitabınız, bizim qonşumuz-qonşumuz.

Bizim tanışlığımızın tarixi o qədər də uzun deyildir.

(M.S.Ordubadi "Dumanlı Təbriz").

2) II şəxs xəbər şəklində cəmlilik bildirir. Burada şəxs əvəzliyi həm işlənər, həm də işlənəməz. Siz müəllimsiniz-müəllimsiniz, siz oxuyursunuz - oxuyursunuz.

Söhbətlərdən belə məlum olur ki, siz müəllimsiniz.

(Ə.Əbülhəsən "Yoxuşlar").

Elə buradaca qeyd etmək istərdik ki, təvazökarlıq, hörmət, ehtiram məqamında cəm əvəzliyinin və şəkilçisinin işlədilməsi zamanı kəmiyyət cəm deyil, təkdir. Onun ifadə forması cəmdə olsa da, məzmunca tək əşyanı bildirir.

Aşağıdakı misallarda bunu görmək olar:

Xoş gəlmisiniz - qədəminiz xoş olsun

(M.İbrahimov "Böyük Dayaq").

Bu misallarda verilmiş cəm şəkilçiləri və cəm əvəzlilikləri cəmlilik deyil, təklik (tək şəkilçisi) ifadə edir. Bunu mətndə (cümlələrdə) daha yaxşı müşahidə etmək olar. Mətdən xaricdə isə həm tək, həm cəm düşünülə bilər. Cəmliyin ifadə edilməsində -n ünsürünün də müəyyən rolu var. Feilin əmr şəkli II şəxs təkdə oxu, yaz, gör (-iz, -iz, -uz, -üz) cəm şəkilçisi artırırıq və nəticədə oxu-yu-n-uz, yazınız, görünüz, gəliniz forması alır.

Həmin sözlərdəki cəm forması daha çox üslubi xarakter daşıyır. Bu forma ən çox hörmət, ehtiram məqamında işlədilir. Feilin həmin formasından sonrakı -iz, -iz, -uz, -üz cəm şəkilçisini ixtisar etdikdən sonra, yenə də cəmlilik məzmunu özünü saxlayır. Burada nəzərə çarpan başlıca məna fərqi ondan ibarətdir ki, (məs: gəliniz) hörmət, ehtiram, xahiş xarakterli məzmun daşıyır. Həmin 2-ci formada (gəlin formasında) hörmət, ehtiram, xahiş məzmunu müəyyən dərəcədə aradan çıxır, əmr bir qədər sərt, ciddi xarakterli olur. Lakin hər iki halda cəmlilik ifadə edir. Məs:

Rüstəm kişi üzünü onlara tutub dedi:

Yaxşı gedin, hazırlayın, bir neçəniz bura oturun, o birilər kisinin üstünə (M.İbrahimov "Böyük Dayaq").

Yuxarıdakı misallarda gedin, hazırlayın, oturun, fikirləşin feillərində -n ünsürü vasitəsilə ifadə olunan kəmiyyət tamamilə cəmlük bildirir.

-Gil şəkilçisi ədəbi dilimizdə işlənsə də, xalq danışığı dilində də bir çox dialekt və şivələrdə geniş yayılmışdır.

-Gil şəkilçisinin başlıca vəzifəsi topluluq bildirir.

-Gil şəkilçisi ilə ifadə olunan topluluq öz obyektinə görə iki xarakterdə olur:

1. Eyni bir ailəyə, fəmiliyaya mənsub olan üzvlərin topluluğunu bildirir.

Məs: xalamgil, nənəmgil, dayımgil və s.

Rüstəmgili Salmangildə məxməri çay içərkən Salmana tapşırılmışdı.

(M. İbrahimli "Böyük Dayaq").

Eyni zamanda müəyyən bir sənət, peşə və ya vəzifə etibarını ilə bir-biri ilə əlaqədar olan bir neçə şəxsin topluluğunu bildirir. Bunları yalnız mətn daxilində müəyyənləşdirmək olar.

Həmin atlılar gəlib Əmrahgilə catdılar (H.Mehdi "Daşqın").

Müasir ingilis dilində isimlər kəmiyyət kateqoriyası baxımından iki qrupa bölünür: a) sayıla bilən isimlər; b) sayıla bilməyən isimlər (10, s. 25).

Əsasən sayıla bilən isimlər kəmiyyət kateqoriyasına malikdir. Kəmiyyət kateqoriyası ikisistemli oppozisiyadan ibarətdir. Belə ki, təklik bildirən isimlər ikidən artıq isimlərə qarşı qoyulur. Oppozisiyanın birinci tərəfi heç bir qrammatik əlamət qəbul etmir, ikinci tərəf isə müxtəlif qrammatik vasitələr qəbul edir.

Məlum olduğu kimi, müasir ingilis dilində kəmiyyət kateqoriyasının ən məhsuldar ifadə vasitəsi "-s" morfemidir. İsmnin cəm formasını düzəltmək üçün işlənən "-s" şəkilçisi Azərbaycan dilində cəmlük ifadə edən -lar, -lər şəkilçisinə uyğun gəlir. Məsələn, map- maps- xəritə- xəritələr.

"-s" morfemi özündən əvvəl gələn səsdən asılı olaraq iki cür tələffüz olunur: a) sait və cingiltili samitlərdən sonra [z], b) samitlərdən sonra [s]: toy- toys [toiz], pen-pens, book-books [buks].

Sonu -s, -ss, -z, -ch, -tch hərfləri ilə bitən isimlər cəm formasında -es şəkilçisi qəbul edir. Bu şəkilçi [ɪz] kimi tələffüz olunur. Məsələn, bus-buses, box-boxes, dress-dresses, bench-benches, match-matches, bush-bushes.

Müşahidələr göstərir ki, -s və -es morfemləri kəmiyyət kateqoriyasının ifadə olunmasında ən məhsuldar qrammatik vasitələrdəndir. Bu vasitələr tamamilə sintetik xarakter daşıyır.

Sintetik vasitələrdən danışarkən -en morfemini xüsusilə qeyd etmək lazımdır. Bu morfem yalnız "ox" isminə artırılmasına baxmayaraq, nəzəri cəhətdən çox mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Digər bir sintetik vasitəyə nəzər salaq. Bu da -ren morfemidir. Həmin morfem iki ismə qoşularaq kəmiyyətin sintetik ifadə vasitəsi kimi çıxış edir. Məsələn, child-children, brother-brethren.

Verilən isimlərdə cəm forması düzəlkən iki cəhət diqqəti cəlb edir: a) kökdəki sait dəyişir, b) ismə şəkilçi qoşulur.

Göstərilən isimlərdə sanki iki vasitə iştirak edir. Bunların hər ikisi ingilis dilinə xas olan xüsusiyyətdir (12, s. 52).

Təsadüfi deyil ki, müasir ingilis dilində bir qism isimlər vardır ki, onların cəm forması kökdən saitin dəyişməsi yolu ilə düzəlir. Məsələn, a man-men, a woman-women, a foot-feet, a tooth-teeth, a goose-geese, a mouse-mice, a louse-lice.

Bura qədər deyilənlərdən belə qənaətə gəlirik ki, müasir ingilis dilində kəmiyyət kateqoriyasının qrammatik ifadə vasitələri üç yolla öz ifadəsini tapır: a) sintetik yolla, b) daxili səs dəyişməsi yolla, c) daxili səs dəyişmə və sintetik yolla.

İndi də mürəkkəb isimlərin cəm formasının düzəlməsinə diqqət yetirək. Belə ki, burada vahid bir prinsipə riayət edilmir. Onları aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1. Mürəkkəb isimlərdə cəm şəkilçisi, adətən, əsas komponentə əlavə edilir. Məsələn, fellow worker-fellow workers, school mate – school mates, air raid-air raids, editor –in- chief - editors-in-chief, brother-in-law - brothers-in-law.

2. Müasir ingilis dilində bəzi mürəkkəb isimlərin tərkibində “man” və ya “woman” sözləri olur. Bu qəbildən olan mürəkkəb isimlərin cəm formasını

düzəldərkən man, woman sözləri, müvafiq olaraq men, women formasına çevrilir. Qeyd etmək lazımdır ki, tələffüzdə də heç bir dəyişiklik olmur. Məsələn, postman [poustmən] -postmen [poustmən], sales-woman – saleswomen, statesman – statesmen.

"Man" tərkibli sözlərdən danışarkən bir cəhətə xüsusi diqqət yetirmək lazımdır. Belə ki, heç də tərkibində "man" morfemi olan German, Roman, Norman kimi sözlər mürəkkəb isim deyil. Buna görə də bu qəbildən olan isimlərin cəm forması adi qayda ilə, yəni onların sonuna -s şəkilçisi artırmaqla düzəlir. Məsələn, German-Germans, Norman-Normans, Roman-Romans.

3. Müasir ingilis dilində elə mürəkkəb isimlər var ki, onların tərkibində isim əsası yoxdur. Bu qəbildən olan mürəkkəb isimlərin cəm formasını düzəldərkən -s şəkilçisi ismin sonuna əlavə edilir. Məsələn, forget-me-not- forget-me-nots, merry-go-round -merry-go-rounds, hold-all -hold-alls, over-all - over-alls.

4. "Full" morfemi vasitəsilə düzələn isimlərin cəm formasını düzəltmək üçün ismin sonuna -s şəkilçisi artırılır. Məsələn, handful-handfuls, spoonful - spoonfuls

Lakin yadda saxlamaq lazımdır ki, "column-full" isminin cəm formasında birinci komponent cəm şəkilçisini qəbul edir: columns-full

Elə mürəkkəb isimlər var ki, onların birinci tərəfi cəmlilik bildirməsinə baxmayaraq, cəm şəkilçisi qəbul etmir. Məsələn, a five storey house, a five-act play və s.

It was a three-mile walk, along a dry white road, made whiter to-night by the light of the moon (Hardy).

Bununla belə son zamanlarda adı çəkilən isimlərdə birinci tərəf cəm şəkilçisi qəbul edir. Bu vəziyyətə rəsmi terminlərdə daha çox rast gəlmək olur. Məsələn,

A two-thirds majority

The food products department

He takes an active part in the activities of our sports section.

Bu qəbildən olan isimlər həm apostrofla, həm də apostrofsuz işlənir. Məsələn,

We enjoyed several hours sleep.

There is twenty years difference in their age.

I had only two shillings pocket money.

Deməli, ilk baxışda çox sadə görünən bir fakt yəni cəm şəkilçisinin təkdə olan isimlərə artırılması bir neçə müstəsna hallarla qarşılaşır. Belə məsələlərdən biri də ismin cəm formasının yazı qaydalarıdır. Onlardan bəzilərini nəzərdən keçirək.

-F və ya -fe ilə qurtaran əksər isimlərin cəm formasını düzəldərkən -f, -fe, -v hərfinə çevrilir və ismin sonuna -es şəkilçisi əlavə edilir. -Es şəkilçisi (z) kimi tələffüz edilir. Məsələn, a wife-wives, a knife-knives, a wolf-wolves, a leaf-leaves, a shelf-shelves.

Elə bu qaydanın özündə belə, iki müstəsna hal özünü göstərir. Belə ki, müasir ingilis dilidə -f və -ff ilə qurtaran bir qisim isimlər vardır ki, onların cəm formasını düzəldərkən ismin sonuna sadəcə olaraq -s şəkilçisi artırılır. Bu zaman -f, -ff dəyişmədən qalır. Məsələn, a roof-roofs, a chief-chiefs, a handkerchief-handkerchiefs, a cliff-cliffs, a muff-muffs.

Və yaxud bir qisim isimlər cəmdə iki formaya malikdir. Məsələn, hoof - hoofs - hooves, wharf – wharfs - wharves, scarf – scarfs - scarves.

İsim -o hərfi ilə qurtararsa və -o hərfindən əvvəl samit gələrsə, həmin ismin cəm formasını düzəltmək üçün onun sonuna -es şəkilçisi artırılır. Məsələn, potato-potatoes, hero-heroes, Negro-Negroes.

Qeyd etmək lazımdır ki, bu qaydada da müstəsnaqlıq vardır. -O hərfi ilə qurtarmasına baxmayaraq aşağıdakı isimlər cəm formasında yalnız -s şəkilçisi qəbul edir. Məsələn, piano-pianos, zero-zeros, kilo-kilos, photo-photos.

İsmin sonu -y hərfi ilə qurtararsa və -y hərfindən əvvəl samit gələrsə, həmin ismin cəm formasını düzəldərkən -y hərfi -i hərfi ilə əvəz edilir və ismin sonuna -es şəkilçisi əlavə olunur. Məsələn, lady-ladies, family-families, factory-factories, victory-victories.

Bu qaydanın özündə də müstəsnaqlıq vardır. Əgər -y hərfindən əvvəl sait gələrsə, həmin hərf dəyişməz qalır, ismin cəm formasını düzəltmək üçün onun sonuna adi qayda üzrə -s şəkilçisi əlavə edilir. Məsələn, play-plays, day-days, boy-boys, toy-toys.

Müstəsna hallardan biri də budur ki, bir qisim isimlər -s şəkilçiləri ilə işlənmələrinə baxmayaraq, sanki öz qrammatik mənasını itirmiş olur. Bu qəbildən olan isimlər tək isim kimi çıxış edir. Onlar xəbəri təkdə tələb edir. Həmin qrupa müxtəlif elm adları bildirən isimlər daxildir. Məsələn, mathematics, physics, politics, tactics

Phonetics is the science of speech sounds.

Mathematics is one of the exact science.

Elm və fənn adı bildirən həmin isimlər praktik bilik mənasında işlədilərkən cəmlilik bildirir və cümlədə mübtədə rolunda çıxış edərkən özündən sonra feili cəmdə tələb edir. Məsələn,

Your phonetics are very good.

Your tactics are wrong.

Yekun olaraq qeyd etmək lazımdır ki, müasir ingilis dilində mövcud olan cəm şəkilçisi -s müxtəlif təbiətə malikdir.

İsmin kəmiyyət kateqoriyasından danışarkən başqa bir cəhət də diqqəti cəlb edir. Belə ki, müasir ingilis dilində bir neçə isim vardır ki, onlar eyni morfoloji formada həm təklik, həm də cəmlilik ifadə edir. Bu qəbildən olan isimlərə *sheep, deer, swine* sözləri daxildir.

Digər isimlərdən fərqli olaraq bu isimlər heç bir şərtlə şəkilçi qəbul etmir. Onların təklik və ya cəmlilik ifadə etməsi ancaq verilmiş cümlə daxilində müəyyənləşir. Bu isimlərdə kəmiyyət kateqoriyası bəzən (1) feilin şəxs forması, (2) bəzən qeyri-müəyyənlik artıqlı, (3) bəzən isə qeyri-müəyyənlik əvəzlik ilə müəyyənləşdirilir. Məsələn,

A sheep was grazing in the meadow.

Some sheep were grazing in the meadow.

The deer have left their usual pastures.

The deer has the branching horns which it sheds every year.

Fish ismi və balığın bəzi növlərində bu qəbildən olan isimlərdir: trout, cool, pike, salmon. Məsələn,

The fishermen returned with a wonderful catch of silvery quivering fish piled high in the boat. The fish were small and bony (Dickens).

He caught fish (several fish).

Qeyd etmək lazımdır ki, müxtəlif növ balıqdan danışarkən fish sözü cəmdə işlənir. Məsələn,

There were many fishes in the net.

She has bought a large book on our freshwater fishes.

Azərbaycan dilində olan qoyun, donuz, maral və s. bu kimi isimlərin ingilis dilinə, həm tək, həm də cəm, formada eyni morfoloji quruluşa malik sözlə tərcümə edilir. Məsələn, qoyun, qoyunlar -sheep, donuz, donuzlar -swine, maral, marallar - deer (12, s. 57).

Və yaxud əksinə, ingilis dilində olan sheep, swine, deer və s. isimlər Azərbaycan dilinə iki formada tərcümə edilə bilər. Məsələn, sheep -qoyun, qoyunlar, swine - donuz, donuzlar, deer - maral, marallar.

2.2. Azərbaycan və ingilis dillərində kəmiyyət bildirən sözlərin leksik yolla ifadəsi

Həm Azərbaycan, həm də ingilis dilində əşyaların, keyfiyyətin və hərəkətin kəmiyyəti iki eyni sözün təkrarı, yəni reduplikasiya ilə ifadə oluna bilər.

Əşyaların çoxluğunu bildirən təkrarlar, ya olmaq feili ilə birlikdə işlənərək, mürəkkəb xəbər əmələ gətirir. (Məs.: çilik-çilik olmaq) ya da atributiv mövqedə çıxış edərək, qeyri-müəyyən say funksiyasını daşıyır (Məs : ətək-ətək pul, dəstə-dəstə gül).

Tərzi-hərəkət zərfliyi funksiyasında çıxış edən sayların reduplikasiyası vasitəsilə distributiv kəmiyyət ifadə edilir. Məs: bir-bir gəlmək, cüt-cüt gəzmək və s.

Zaman bildirən sözlərin təkrarı ilə hərəkətin iterativ kəmiyyəti ifadə olunur. Məs: tez-tez gəlmək, gec-gec getmək, səhər-səhər işləmək.

Harda, kim oyatdı bu fikirləri,
Şəfəqdi, saçıla-saçıla gəlir,
Çəməndə qönçədi könül sirləri,
İçindən açıla-açıla gəlir

(M.İsmayıl)

Feili bağlama formalarının təkrarı ilə hərəkətin durativ kəmiyyəti ifadə olunur. Məs: axtara-axtara və s.

Saat birdə, onlar yenə də ayrı-ayrı qapılardan çıxdılar. Yasin xan fırlana - fırlana bir tərəfə, qaraçı qızı da başqa tərəfə hərəkət etdi.

(M. S. Ordubadi "Dumanlı Təbriz")

Sir-sifətindən codluq yağan adamın duruşu, baxışı şübhə oyatdığından ona yaxınlaşmırdılar.

(Sabir Əhmədov "Seçilmiş əsərlər").

Tam reduplikasiya vasitəsilə kəmiyyətin distributiv və intensiv kəmiyyəti ifadə oluna bilər.

Quru-quru çaylara suçu saldım,

Qaratənli dərvişlərə nəzirlər verdim (31-38)

Burada təkrarlanan sifətin kəmiyyət ifadə etməsi onun təyin etdiyi ismin cəm halda çıxış etməsi ilə də sübut olunur. Bu halda təkrarlanan sifət təyin olunan ismin ifadə etdiyi əşyanın və müvafiq olaraq həmin əşyanın daşdığı əlamətin çoxluğunu ifadə edir.

Sifətin təkrarı ilə əşya keyfiyyətinin intensivliyinin ifadə olunmasını bu misallarla ifadə etmək olar. Məs.: böyük-böyük evlər dedikdə biz təkcə böyük evlərin sayca çoxluğunu deyil, eyni zamanda böyüklük əlamətinin intensivliyini nəzərdə tuturuq. Ümumiyyətlə, sözlərin təkrarlanması üsulu bu və ya digər sözün ifadə etdiyi mənanın kəmiyyət nöqtəyi -nəzərindən gücləndirilməsi ilə əlaqədardır (25, s. 46).

Hərəkət əlamətinin intensivliyi zərflərin və isimlərin feildən əvvəl təkrar vasitəsi ilə ifadə oluna bilər: - tez-tez oxumaq, asta-asta danışmaq, için-için ağlamaq, uşaq-uşaq danışmaq və s.

İngilis dilində bəzi sözlər köklərin və hərflərin təkrarlanmasından yaranır. Məsələn: goody-goody - yaltaq; talky-talky –talkative person; to pooh-pooh-to show contemptuos attitude to something; not to be attentive; etc.

Reduplikativ birləşmələr iki yerə bölünür:

1. Bir saitin dəyişməsi ilə yaranan reduplikativ birləşmə;

Məsələn: ship-shape - in good order; slip-slop - careless.

2. Bir samitin dəyişməsi ilə yaranan reduplikativ birləşmə; harum-scarum - disorganized; pell-mell-mixed; helter-skelter- in disordered haste; hoity-toity-snobbish; namby-pamby – weakly sentimental.

Azərbaycan dilində tam reduplikasiyadan fərqli olaraq, natamam reduplikasiya zamanı söz olduğu kimi təkrar olunur.

Əşya və kəmiyyətin ifadə olunduğu natamam reduplikasiyasının aşağıdakı formalarını göstərmək olar:

1. Təkrarın birinci elementi sözün yalnız başlanğıc hissəsindən ibarət olunur ki, bu formalarda p, m, s və r samitləri iştirak edir. Məs: sap-sarı, göm -göy, qos-qoca, tər-təmiz, dər-dəmir, mer-meyvə və s.

2. Təkrarlanan söz samitlə başlayarsa reduplikasiyanın ikinci elementinə m səsi əlavə olunur. Məs: dağ-mağ, kitab-mitab, qara-mara və s.

3. Təkrarlanan söz saitle başlayarsa reduplikasiyanın ikinci elementinə m səsi əlavə olunur. Məs: uşaq-muşaq, ag-mağ, az - maz.

4. Natamam reduplikasiyanın ikinci elementində ablot hadisəsi baş verir. Məs: kasıb-kusub, yaraq-yuraq, qara-qura.

Natamam reduplikasiya vasitəsilə ifadə olunan kəmiyyət konkretlikdən çox uzaqdır. Məs.: əgər "uşaqlar gəldi" dedikdə uşaqların konkret sayının təsəvvür edilməsi mümkündürsə, "uşaq-muşaq gəldi" ifadəsində konkret kəmiyyət ya danışana məlum deyil, ya da onun nöqtəyi-nəzərindən o qədər də əhəmiyyətli deyil.

Danışan sadəcə olaraq qeyd etmək istəyir ki, gələn uşaqların sayı birdən artıq olmuşdur. Buna görə də belə ifadələrdə kəmiyyətin daha çox kollektivlik, topluluq çalarının ifadə olunmasını qeyd etmək olar (11, s. 25).

İngilis dilində bir qrup birləşmələr var ki, onlara mürəkkəb birləşmələr deyilir (Miscellanea of Composition). Bu qrup birləşmələr reduplikativ birləşmələr adlanır və üç yarım qrupa bölünür.

1. Natamam birləşmələr (Ablaut combinations). Bu birləşmələr iki kökdən ibarətdir və əsas öndə ikinci element əsas morfem funksiyasını daşıyır. Məsələn: chit-chat -gossip (from "chat" – easy familiar talk); knick-knack small articles of ornament; shilly-shally hesitate (tərəddüd etmək); ding-dong - (said of the sound of a bell); zigzag - (borrowed from French); ping-pong-table tennis (stolüstü tennis); singsong – monotonous voice (yeknəsək səs); tiptop - first rate (birinci dərəcəli).

2. Ritmlə bağlanan birləşmələr (Rhyme combinations); hurry scurry –great hurry; lovey-dovey-darling.

3. Yalançı mürəkkəblər (Pseudo compounds); Məsələn, gillyflower ya da ki, sparrow-grass, həqiqətdə bunlara mürəkkəb söz deyirlər. Sparrow-grass Latın mənşəli sözdən yaranıb- asparagus; Crayfish -qədim Fransız mənşəli sözdən yaranıb - crevice.

Feil kökünün yalnız bir hissəsinin feildən əvvəl təkrarı vasitəsilə hərəkət və prosesin kəmiyyəti ifadə olunur. Mas: gur-gur guruldamaq, bar-bar bağırmaq, par-par parıldamaq.

Göstərilən hər bir halda hərəkətin qabarıq şəkildə, yüksək intensivliklə icra olunması şübhə doğurmur. Bu isə bu növ birləşmələrin hərəkətin kəmiyyətini ifadə etməsini sübut edir.

Azərbaycan dilində kəmiyyətin leksik ifadə üsullarından biri kimi müxtəlif növlərdən ibarət qoşa sözlər də qeyd etmək olar. Belə birləşmələrin komponentlərinin ifadə etdiyi mənalar arasında eyniyyət, yaxud yaxınlıq və ziddiyyət əlaqəsi ola bilər. Buna görə də qoşa sözlərdən danışarkən, sinonim və antonimlərdən ibarət birləşmələri qeyd etmək olar. Sinonim və ya yaxın mənalı sözlərdən ibarət birləşmələrə isim, sifət, zərf və feillər arasında rast gələ bilərik. Buna görə də onların həm əşyaların, həm kəmiyyətin, həm də hərəkətin kəmiyyətini ifadə etdiyini söyləmək mümkündür.

Sinonim birləşmələrdən eyniyyət yaxud yaxınlıq mənası müxtəlif yollarla ifadə oluna bilər. Məs.: birləşmələrin komponentlərindən biri Azərbaycan, digəri isə Ərəb və Fars dilindən alınma söz ola bilər. Məs: səs-səmir, sorğu-sual, gül-çiçək.

Sən bu gündən belə dağlar dalında.

Səllər-sular kimi daşırsan, gülüm.

Gülən gözlərinlə xoşbəxt etdiyin

Sevginlə bir yerdə yaşarsan, gülüm

(ŞandarPetefi) Tərcümə: Xəlil Rza

Ad-sanın, ağ saçın, xeyirxahlığın,

Tanış olmasaq da, qonşuluğumuz

Mənə haqq verir ki, açıq danışım,

Sözümü başlayım müqəddiməsiz.

(C.Q.Bayron)

Birləşmələrin tərkibində eyni mənanı ifadə edən komponentlərdən biri kimi asemantik sözlər də çıxış edə bilər. Məs.: bər-bəniz, dür-düyün, bər-bəzək. ayrı-müyrü, sir-sifət (7; 68-109, 13, 6).

Bu növ sinonim birləşmələri geniş tədqiqata cəlb edən V. Aslanov yazır ki, asemantik sözlərin arxa tipini əmələ gətirdiyi mürəkkəb söz və söz birləşmələrin tam mənalı sinonim komponentləri hesabına bərpa etmək olar (7;18).

Müasir Azərbaycan dilində qorunub saxlanmış kopulyativ feil birləşmələrində feillərin, əsasən heç bir qrammatik forma qəbul etməyən kökləri çıxış edir. Məs: vur-sındır, çal-çağır, çal-oyna və s.

Dilimizdə müxtəlif semantik mənalı vahidlərin yaranmasında fəal iştirak edən bir qrup leksik və qrammatik şəkilçilər toponimlərin də tərkibində aktiv rola malikdir.

-lı (-li, -lu, -lü) şəkilçisi Şərqi Azərbaycan toponimiyasında ayrı-ayrı leksik-semantik mənaya malik coğrafi adların tərkibində işlənməklə yanaşı, (Almalu, Məscidlu, Pişiklu, Çiçəklü, Çapanlı - Təbrizdə, Çıraqlı, Qaraağaclu, Qutanlı, Qurşaqılu - Əhərdə) daha çox şəxs adları, familiya və tayfa adları bildirən toponimlərin tərkibində iştirak edir: Collu, Şamlı, Aslanbəyli, Həsənli, Şahsevərli,

Qarabağlı, Muradlı, İbrahimbəyli, Seyidbəyli və s. oykonimlərlə yanaşı, bir çox oronim və hidronimlərin də tərkibində bu şəkilçi aktiv rola malikdir. Məs: Qanlıbulaq, Balıqlı çay, Samanlı çayı, Turaclı dağ, Qumlu dağ, Dəmirli dağ, Daşlı dağ, Qırmızı dağ, Qaragözlüdağı, və s.

-çı (-çi,-çu,-çü) dilimizdə sənət, peşə anlamı ifadə edən yeni leksik vahidlərin yaranmasında mühüm rola malik bu şəkilçi Şərqi Azərbaycan toponimiyasında oykonimlərin tərkibində mövcüddür: Qançı, Dərəçi, Dəmirçi (Təbrizdə); Qaşıqçı, Qorçı (Əhərdə); Yamçı, Dəmirçi (Mərənd); Üzümçü, Dəvəçi (Miyana).

-cıq, (-cik, -cuk, -cük) dilimizdə müəyyən leksik vahidlərə qoşularaq kiçiltmə mənasını bildirən bu şəkilçi bəzən toponimlərin də tərkibində həmin anlamı ifadə edir. Məsələn, Meydancıq, Bağçacıq, Dərəcik, Mollacıq, Qalacıq (Təbrizdə).

-lıq, (-lik, -luq, -lük) şəkilçili toponimlər: Arpalıq kəndi, (Əhərdə), Ovluc dağı, Şamlıq dağı, Bağçılıq və s. Q.İ. Donidze türk dillərində (-lıq) şəkilçisinin sözlərə qoşularaq toponimik mənə daşdığını qeyd edir.

-lar (-lər). A. Qurbanov onomastik vahidlərin yaranmasında bu şəkilçinin sırf onoforant kimi iştirak etdiyini qeyd edir. Qurtlar, Qalalar, Bağlar, Qoturlar, Tatlar, Kürdlər, Pirlər (Əhərdə), Binələr, Şeyxlər (Meşkində), Quyular (Miyana). Şərqi Azərbaycan toponimiyasında oykonimlərdə olduğu kimi oronimlərin də tərkibində bu şəkilçiyə rast gəlinmir. Qızlar dağı, Hərəmlər dağı, Dərvişlər dağı və s.

Bu birləşmələr intensiv surətdə baş verən hərəkət və prosesin adını bildirir. Lakin dilin daha qədim dövrlərinə nəzər saldıqda qoşa söz əmələ gətirən feillərin bəzən müxtəlif qrammatik formalarda çıxış etdiyini görə bilərik (31, s. 41).

Dədəm Qorqud boy boyladı, soy soyladı, bu oğuznaməyi düzdü-qoşdu, böylə dedi:

Av avlıyalım, quş quşlıyalım, sığın, keyik yoğalım, qayıdalım otağımıza, düşəlim -yiyəlim-içəlim, xoş keçəlim (36, s. 42).

Sinonim, yaxud yaxın mənalı sözlərdən ibarət qoşa sözlər vasitəsilə keyfiyyətin intensiv kəmiyyəti ifadə oluna bilər. Məs: varlı-karlı adam, gözəl göyçək qız, ağıllı-kamallı uşaq.

Əşya və predmetlərin kəmiyyəti müasir Azərbaycan dilində, əks mənalı isimlərin birləşməsi ilə ifadə oluna bilər. Antonim birləşmələrdə iştirak edən isimlər çox zaman -lı 4 şəkilçisi ilə işlənir. Məs: qızlı-oğlanlı, kişili-qadınlı və s.

Antonim sözlərdən ibarət birləşmələr əlamət və keyfiyyətin distributiv kəmiyyətini ifadə edir. Məs: yaxın-uzaq ölkələr, acı-şirin görüşlər.

Bu birləşmələr çox zaman -lı, -li, -lu, -lü şəkilçisi qəbul etmiş sifətlərdən istifadə olunur. Məs: acılı-şirinli xəbərlər, yaxşılı-yamanlı günlər.

Hərəkət və prosesin kəmiyyəti dilimizdə antonim zərflərdən ibarət birləşmələr vasitəsilə də ifadə olunur. Məs: səhər-axşam, gecə-gündüz, orada- burada.

Bu cür zərf birləşmələri müəyyən bir hərəkətin müxtəlif vaxtlarda və müxtəlif yerlərdə baş verdiyini bildirərək hərəkətin intensivliyini ifadə edir.

Dilin qədim inkişaf mərhələsində qoşa sözlərin də rolu böyük olmuşdur. İki müxtəlif söz uzun zaman ərzində birgə işlənərək tədricən stabilləşmiş və birləşmə əmələ gətirmişdir. Qoşa sözlər təbii ki, dilin inkişaf mərhələsində birdən-birə yaranmamışdır, o, tarixi inkişaf yolu keçərək, tədricən dilimizdə formalaşmışdır.

Azərbaycan dilində iki isim yan-yana işlədilməsi nəticəsində yaradılmış bir qisim mürəkkəb sözlər vasitəsilə cəmlilik, topluluq ifadə edir. Məs.: oğul -uşaq, qaş-göz, ata-baba, ana-bala, çəngəl-bıçaq, həyət-baca, duz-çörək, daş-qaş, baş-ayaq və s.

Pərdəli idilər, oğul-uşaq, digər ailəvi işlər onların əməklə, sexlə bağlı münasibətlərinin arxa üzü, astarı idi. (Sabir Əhmədov "Seçilmiş əsərlər")

Bunların bir qisminə topluluq, bir qisminə isə cəmlilik ifadə olunur. Bu cəhətdən aşağıdakı misallara nəzər yetirək:

1) Ay Kərəm, bizim axı el-oba adətimiz var, niyə əməl etmirsən?

(M. İbrahimov "Böyük Dayaq").

2) İddiası yerə-göyə sığmırsa da özü yaman qorxaqdır.

(M. İbrahimov "Böyük Dayaq").

3) Dədəmin əl-ayağı qabar-qabardır, öz çörəyini yeyir.

(M.İbrahimov "Böyük Dayaq").

Burada I və II misallarda işlədilən el-oba, yer-göy mürəkkəb sözlər təşkil edən ayrı-ayrı sözlər ayrılıqda topluluq ifadə edir. Həmin sözlər birləşib mürəkkəb söz əmələ gətirdiyi zaman ifadə olunan topluluq daha da qüvvətlənir. III misalda işlədilmiş mürəkkəb söz (əl-ayaq) isə əşyanın birdən çox olması göstərilir.

Topluluq bildirən bu qisim mürəkkəb sözlərin bəzisi əlavə olaraq cəmlilik bildirən -miz mənsubiyyət şəkilçisi qəbul edir. Belə hallarda əvvəlcə ifadə olunmuş topluluq, cəmlilik müəyyən dərəcədə ümumilikdən uzaqlaşır, bir qədər konkretliyə yönəlir. Məs.: ata-babamız, el-obamız, dədə-babamız, üst-başımız qohum-qardaşımız.

Ata-babamız min il əvvəl taxılı belə becərmiş. Eşitmisənmi, dədə babamız deyib: ha uzaq olsa yol yaxındır, ha yaman olsa el yaxşıdır.

(M.İbrahimov "Böyük Dayaq")

Dilimizdə işlədilən bir qisim alınma sözlər həm məzmun, həm də formaca cəmlilik, topluluq ifadə edir. Məs: heyvanat, nəbatat, davacat, mövcudat, şirniyyat.

Onun dalınca fəhlələr meyvə dolusu zənbil, şirniyyat gətirdilər (Mir Cəlal. "Yolumuz hayanadır").

Kəmiyyət kateqoriyasının ifadə edilməsində leksik vasitələrdən biri də bir qisim əvəzlilərdir. Belə əvəzlilərdən I şəxs cəmi *biz*, II şəxs cəmi *siz* və qeyri-müəyyən *hamı* əvəzliyini qeyd etmək olar. Bu əvəzlilərin hər üçü də topluluq ifadə edir.

2.3. Azərbaycan və ingilis dillərində kəmiyyət bildirən sözlərin sintaktik yolla ifadəsi

Sintaktik vasitələrlə kəmiyyətin ifadə edilməsindən bəhs edərkən, söz birləşmələrinə müraciət etmək lazım gəlir. Lakin burada hər cür söz birləşmələri deyil, məhz birinci tərəfi sayla ifadə olunan birləşmələr nəzərdə tutulur.

Məlumdur ki, say bir nitq hissəsi olaraq, kəmiyyət göstəricisidir. Lakin o, təklikdə, yəni başqa sözlərdən təcrid olunmuş halda götürüldükdə heç bir kəmiyyət

ifadə etmir. Kəmiyyətin ifadəsi o zaman real olur ki, müəyyən bir əşya, hadisə, keyfiyyət və s. mövcud olur.

Birləşmələrin birinci tərəfini təşkil edən sayın xüsusiyyətlərindən asılı olaraq, kəmiyyətin məzmunu da müxtəlif səciyyəyə malikdir. Bu cəhəti aşağıdakı qayda ilə izah etmək olar:

1. Kəmiyyət ifadə edildikdə başlıca rol oynayan sayları konkret və qeyri-müəyyən olmasından asılı olaraq, kəmiyyət də buna uyğun gəlir. Kəmiyyətin xarakteri birləşmənin birinci tərəfini təşkil edən sayların xarakterindən asılıdır.

Əgər birinci tərəfdə konkret say durursa, deməli kəmiyyət konkretir. Əgər birinci tərəfdə qeyri-müəyyən say durursa, burada konkret kəmiyyətdən söhbət gedə bilməz, yalnız qeyri-müəyyən kəmiyyətdən bəhs oluna bilər. Bunları aşağıdakı qaydada göstərmək olar:

1. Birləşmənin birinci tərəfində bir sayı durursa, bura əşyanın kəmiyyətçə tək (vahid) olması göstərilir. Məs: bir kitab, bir qələm, bir adam, bir çanta və s.

A- An- Some- Any

A/An + singular countable nouns

A + consonant sound There is *a* bottle on the table.

An + vowel sound There is *an* apple on the table.

Some/ Any + plural countable nouns and uncountable nouns

+affirmative *some* There is *some* cheese in the fridge.

-negative *any* There isn't *any* cheese in the fridge.

?questions *any* Is there *any* cheese in the fridge?

	Countable singular	Countable plural	Uncountable
Affirmative	<i>A/An</i>	<i>Some</i>	<i>Some</i>
Negative	<i>A/An</i>	<i>Any</i>	<i>Any</i>

Questions	<i>A/An</i>	<i>Any</i>	<i>Any</i>
-----------	-------------	------------	------------

	Plural countable	Uncountable
Questions 1.offer Would you like some...?	<i>Some</i>	<i>Some</i>
Questions 2.ask for Can I...some...?	<i>Some</i>	<i>Some</i>
Questions 3. Suggest Why don't we....some....?	<i>Some</i>	<i>Some</i>

İngilis dilində - "a", "an" və "the" artikllarını sözlərin önünə artırmaqla onların müəyyənliyini və ya qeyri-müəyyənliyini göstərmək olar.

Məs: Give me an apple –Mənə alma ver.

Take the book from the book-shelf –Kitab rəfindən kitabı (bir) ver.

Azərbaycan dilində isə:

Bəylərin malından üç inək, bir at,

Yoxsul komitəsi vermişdir ona.

(S.Vurğun)

2. Birləşmənin birinci tərəfi konkret sayla ifadə olunduğu zaman konkret cəmlilik ifadə olunur. Məs: iki adam, üç alma, əlli kitab.

Yadında qalmayanlar qalar ağ vərəq üstə,

Ürək qorumayanı beş-on cümlə qoruyar.

O fikirlər, o sözlər öz balandır əslində.

Bir gün qarşılaşarsan, könlün iftixar duyar

(Vilyam Şekspir)

Qeyri-müəyyən saydan sonra heç vaxt numerativ söz işlənməz: Məs: xeyli qədər, xeyli nəfər, az dənə, çox ədəd və s. deyilməz.

İngilis dilində də bu forma müşahidə olunur. Məs: very people, much pen, few knowledge, much year - işlənməz.

3. Birləşmənin birinci tərəfi qeyri-müəyyən kəmiyyət bildirən az, çox, xeyli sözləri ilə ifadə olunur. Belə birləşmələrdə əşyanın, hadisənin, keyfiyyətin kəmiyyəti qeyri-müəyyən olur. Məs: az adam, çox meyvə, xeyli ağac.

O bilirdi ki, oraya çox adam gələcək, çox da söhbətlər olacaq.

(Mir Cəlal).

İngilis dilində bu formanın qarşılığı müşahidə olunur.

There were plenty of apples of different colours in the garden-white yellow, red-the trees were bending under their weight. Perhaps, it was due to these apples that the wise Azerbaijanian saying about modesty originated: "The more fruitful a tree is the lower it bends its head down"

("The hands" Saleh bey)

Burada çoxlu alma var, ağ, sarı, qırmızı-ağacların budaqları meyvələrin ağırlığından əyilmişdir! Təvazökarlıq barədəki müdrik Azərbaycan atalar sözü, bəlkə də, bunlardan götürülüb: "Ağac bar gətirdikcə başını əyər"

1) There are many trees in the garden –Bağçada çoxlu ağaclar var.

2) There were many people in the square - Meydanda çoxlu adam var idi

3) He has few money. - Onun çox az pulu var.

Sintaktik quruluşda kəmiyyət ifadə edildikdə birləşmənin birinci tərəfində iki sayın eyni zamanda işlədilməsi özünəməxsus məzmun ifadə edir.

Bir konkret say ilə konkret kəmiyyət ifadə edildiyi halda iki konkret sayın yan-yanaya işlənməsi ilə konkretlik aradan çıxır.

Məs: beş-on qələm, üç-dörd kitab, iyirmi-otuz ev.

Mümkün deyil, ancaq dörd-beş il vaxt lazımdır.

(M.İbrahimov "Böyük Dayaq")

İngilis dilində isə bu saylar "or" bağlayıcısı ilə işlənir. Məs: Along that road, which should have been called need in winter and dust in summer, there moved people horses and arabas and occasionally phaetons, and only once or twice a year-cars.

Yolla adamlar, arabalar, hərdən bir fayton gələrdi, çox nadir hallarda bütün ildə bir-iki dəfə avtomobil gələrdi.

(“The hands” Saleh bey)

(“Əllər” Saleh bəy)

At first, Abdulbagi climbed the tree by ladder as high as four or five meters, then he climbed using a special instrument, a long thick stick with an iron hook on its end.

(“The Hands” Saleh bey)

(“Əllər” Saleh bəy)

Əbdülbağrı əvvəlcə nərdivanla dörd-beş metr qalxır, sonra başlayırdı özünün xüsusi bir "aləti"nin, ucuna dəmir qarmaq taxılmış uzun möhkəm ağacın köməyilə dırmaşmağa.

In the neighboring village of Shyhbabaly here grew a gigantic tree Baba-goz (Father-walnut), that is the old walnut Tree, two huge trunks, twin brothers of the same root, once planted near the rural road for the purpose of "ehsan" (charity) reached the unprecedented height of twenty meters, spreading all over the large square with its tent.

(“The hands” Saleh bey)

Qonşu Şıxbabalı kəndində azman bir ağac vardı, qoz ağacı, Baba qoz deyirdilər, bir vaxt kənd yolunun kənarında ehsan üçün əkilmiş bu ağacın iki nəhəng gövdəsi, əkiz qardaşlar bir kökdən çıxaraq iyirmi metrə yaxın hündürlüyə qalxmış, öz çətri ilə böyük bir sahəni örtmüşdü.

Abdulbagi had about twenty heads of cattle and ten-fifteen sheep-well fed, well-grooned fine specinees.

(“The hands” Saleh bey)

Əbdülbağrı ehtiyatla, yavaş-yavaş düşür, bəzən dayanıb qalırdı "Niyə belə, tez düşmək yaxşıdır" -deyə adamlar sanki öz-özlərini tələsdirirdilər.

He brought three or four books yesterday. -O, dünən iki-üç kitab aldı.

There are ten or eleven rooms in this house.- Bu evdə on və ya on iki otaq var.

Lena has five or six interesting newspapers. Lenanın beş və ya altı maraqlı qəzeti var.

Kəmiyyət ifadə edildikdə müəyyən çəki, ölçü bildirən sözlərin təkrarı da müəyyən rol oynayır.

Təkrar edilən sözlər birləşmənin birinci tərəfini təşkil edir. Məs: ətək- ətək pul, vedrə-vedrə su, kisə-kisə düyü.

Müasir ingilis dilində kəmiyyət kateqoriyasının qrammatik vasitələri əsasən iki şəkildə özünü göstərir:

a) sintetik yolla. Bu zaman ən çox -s şəkilçisindən istifadə olunur.

b) daxili səs dəyişmə yolu ilə.

Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan dili ilə müqayisədə ingilis dilində sintetik vasitənin işlənməsində bir sıra spesifik cəhətlər özünü göstərir. İndi də kəmiyyət kateqoriyasının leksik-sintaktik vasitələrlə ifadəsinə nəzər salaq (12, s. 57).

İlk növbədə qeyd etmək lazımdır ki, leksik-sintaktik vasitəyə miqdar sayları daxildir. Miqdar sayı ismin konkret kəmiyyətini bildirir. Azərbaycan dilindən fərqli olaraq müasir ingilis dilində kəmiyyət anlayışı sanki ikili ifadə olunur. Belə ki, həm konkret say göstərilir, həm də isim cəm şəkilçisi qəbul edir. Məsələn, beş kitab – five books, on kitab - ten books.

Deməli, müasir ingilis dilində isim kəmiyyətə görə ondan əvvəl işlənən sayla uzlaşır. Sayla ifadə olunduqda konkret kəmiyyətdən danışılır.

Digər hallarda, yəni kəmiyyət anlayışı "*many*", "*several*" tipli sözlərlə ifadə olunduqda həmin sözlər qeyri-müəyyən kəmiyyət anlayışı bildirir.

Müasir ingilis dilində "*many*", "*much*" tipli sözlərin nitq hissələri sistemində yeri hələ mübahisəlidir. Ümumiyyətlə, dilçilikdə bu barədə yekdil fikir yoxdur. Bu məsələ barədə L.Şerbanın fikri olduqca maraqlıdır. O, nitq hissələri haqqında danışarkən belə bir fikir irəli sürür ki, "kəmiyyət bildirən sözlər" adı altında ayrıca bir nitq hissəsi ayırmaq lazımdır. Bu nitq hissəsi miqdar sayları və "*many*", "*several*" tipli sözlərdən ibarət olmalıdır. (Baxın. B.İlyish, p.73).

Məlum olduğu kimi, ingilis dilçiliyində L.Şerbanın irəli sürdüyü fikir heç bir dilçi tərəfindən qəbul edilməyib.

Maraqlıdır ki, Azərbaycan dilçiliyində kəmiyyət anlayışı bildirən sözlər, məhz L. Şerbanın qeyd etdiyi kimi, bir nitq hissəsi yəni say adı altında verilir. Miqdar sayı iki qrupa bölünür: a) müəyyən miqdar sayı, b) qeyri-müəyyən miqdar sayı.

Şübhəsiz biz bu bölgü prinsipini ingilis dilinə şamil edə bilmərik. Belə ki, "many", "much" tipli sözlərin hansı nitq hissəsinə aid olması hələ də mübahisəlidir.

Bizim üçün bir məsələ aydındır ki, "many", "much" tipli sözlər qeyri-müəyyən kəmiyyətin ifadə vasitələri kimi çıxış edir. Qeyd etmək lazımdır ki, müasir ingilis dilində kəmiyyətin ifadə vasitələrindən danışarkən bir məsələ xüsusi ilə diqqəti cəlb edir. Bu da konkret əşya bildirən isimlərin sayıla bilənlərə və sayıla bilməyənlərə bölünməsidir. Belə ki, kəmiyyət bildirən sözlərin işlənməsi, məhz bu prinsipə əsaslanır. İndi bəzi qeyri-müəyyən kəmiyyət bildirən sözlərin işlənməsinə nəzər salaq.

<i>Quantifiers</i>	<i>Countable</i>	<i>Uncountable</i>	<i>Questions</i>	<i>Negations</i>	<i>Affirmations</i>
<i>Any</i>	Any cookies	Any milk	Is there any milk?	There aren't any cookies.	X
<i>A lot of / lots of</i>	Lots of friends	A lot of energy	X	X	I have lots of friends.
<i>Much</i>	X	Much money	How much money do you have?	I don't have much time.	X
<i>Many</i>	Many dogs	X	How many dogs do you have	I don't have many brothers.	I have many neighbours.
<i>Plenty of</i>	X (exceptions)	Plenty of time	Didn't you have plenty	I don't have	I have plenty of

			of ideas for that project?	plenty of money to waste as you.	time to waste.
<i>A few/few</i>	Few apples	X	Are there a few apples in the refrigerator?	X	I have a few dollars to borrow you.
<i>A little / little</i>	X	Little food	Is there a little food on the table?	X	I have a little time for me.
<i>Some</i>	Some movies	Some time	Would you like to see some movies with me?	X	I have some free time.
<i>No</i>	No bananas	No reason	X	X	I have no reason to hate you.

Many sözünün işlənməsi. Bu söz sayıla bilən isimlərin qarşısında işlənərək qeyri-müəyyən kəmiyyət bildirir. Məsələn,

We saw many boys there.

Many people like to spend their spare time working in their garden.

Many sözündən əvvəl very, so, too, as, rather dərəcə zərfləri işlənə bilər.

Məsələn,

There are too many mistakes in your exercises.

She has so many friends in London.

Very many people know about it.

No, I won't do it. There are so many dogs.

Qeyd etmək lazımdır ki, many sözü tez-tez "of sözünü ilə işlənir. Bu zaman many sözü müəyyən bir qrupa aid olan əşyaların çoxunu bildirir.

Many of the pupils were present.

We took many of the books.

Müşahidələr göstərir ki, "many" sözü geniş miqyasda bədii ədəbiyyatda işlənir. Məsələn: He planned to buy some more clothes. To subscribe to many magazines, and to buy dozens of reference books that at present he was compelled to go to the library to consult (G.London, 101).

Not only did he speak more correctly but he spoke more easily, and there were many new words in his vocabulary (G.London, 102).

Now, writers are so much better paid than blacksmiths that there must be ever so many more men who would like to write, who... try to write (G.London, 102).

Müasir ingilis dilində "many" sözü müxtəlif sintaktik funksiyalarda çox işlənir. Many sözü bir qayda olaraq xəbəri cəmdə tələb edir.

"*Much*" sözü bir qayda olaraq sayıla bilməyən isimlərlə işlənir. Məsələn,

There is much furniture in the room.

He made more progress than I had expected.

Much sözü bir qayda olaraq xəbəri təkdə tələb edir.

Bəzən "much" sözünün sinonimi kimi "a heaps of", "heaps of", "oceans of" birləşmələri işlənir. Belə hallarda onlar emfatik vurğu ilə deyilir. Məsələn,

I have heaps of news. When can we talk?

Much sözü də *many* kimi əsasən sual və inkar cümlələrdə işlənir.

I don't suppose you had much to eat all day", said my mother.

You haven't much time if you want to catch the train.

Did you have much rain on your holidays?

Have you much work to do today?

If və whether bağlayıcıları tamamlıq budaq cümləsində də much təsdiqdə işlənən cümlədə işlənir. Məsələn: I doubt whether (if) there will be much time for seeing the sights.

Dil faktları göstərir ki, *much* sözü olan cümlələr mütləq sual və inkar formalarına meyl edir. Təsdiq cümlələrdə *much* sözünün əvəzinə *a lot of, lots of plenty of, a good deal of* və s. birləşmələri işlənir. Məsələn:

There is a lot of work.

He has done a great deal of research on the subject.

She took a great deal of trouble to please us.

Little sözünün işlənməsi. *Little* sözü az mənasında işlənir. Bu söz bir qayda olaraq təyin funksiyasında işlənərkən yalnız sayıla bilməyən isimlərlə işlənir.

Little sözü təyin funksiyasında az miqdarda əşya bildirir. Məsələn,

My story was a record of hard work and little adventure.

We have little time.

Little sözü əsasən inkarlıq mənası bildirir.

Little means not enough.

The ship wrecked sailors had no food and little water.

Little sözündən əvvəl *very, too* və s. dərəcə zərfləri gələrsə, onda cümlə təsdiqdə işlənir.

I have very little time.

Little sözü qeyri-müəyyən artikllə də işlənə bilər. Bu zaman o, bir az kimi tərcümə edilir. Məsələn: Give me a little water.

He earns a little money and lives quite comfortably on it.

Little sözündən fərqli olaraq *a little* sözü müsbət mənada işlənir. Bu zaman o, bir az kimi tərcümə edilir. Misallara müraciət edək:

There is little change in his appearance (= almost no change).

There is a little change in his appearance (some change).

Qeyd etmək lazımdır ki, *a little* birləşməsində qeyri-müəyyən artikl işinə yox, *little* sözünə aiddir.

Little sözü müəyyən artikllə də işlənə bilər. Belə halda *the little* azın hamısı vasitəsilə tərcümə edilir. Məsələn,

I have spent nearly all money I have, the little that remains I have kept to buy books.

Few sözünün işlənməsi. *Few* sözü *little* sözündən fərqli olaraq sayıla bilən isimlərlə işlənir.

<i>Quantifiers used with uncountable nouns</i> Pirate...	<i>Rules</i>	<i>Quantifiers used with countable nouns</i> Teacher...
...has <i>some</i> rum in the fridge.	<i>Some</i> + uncountable nouns and plural countable nouns in positive sentences.	...has <i>some</i> books on the shelves.
...doesn't use <i>any</i> shampoo.	<i>Any</i> + uncountable nouns and plural countable nouns in questions and negative sentences.	...doesn't know <i>any</i> pirate songs.
...smokes <i>a little</i> tabacco every day.	<i>A few</i> + countable nouns; not many, but enough <i>A little</i> + uncountable nouns; not much, not enough	...has <i>a few</i> a pairs of glasses.
...knows <i>little</i> English. He can't speak with foreigners.	<i>Few</i> + countable nouns; not many, almost none, not enough <i>Little</i> +uncountable nouns; almost nothing, not enough	...knows <i>few</i> bad words. She can't argue with hooligans.
...has <i>a lot of</i> gold.	<i>A lot of</i> + plural countable nouns and uncountable in positive sentences.	...has <i>a lot of</i> nice students.
...doesn't drink <i>much</i> milk.	<i>Much</i> +uncountable nouns; is mostly used in questions and negations. <i>Many</i> + plural countable nouns; is mostly used in questions and negations.	...doesn't have <i>many</i> diamonds.

Few sözü təyin funksiyasında işlənərkən az miqdarda əşya bildirir. Məsələn:

Few decisions were ever taken in that department.

There were *few* people.

Few sözündən əvvəl *very, too* və s.dərəcə zərfləri işlənə bilər. Məsələn,
We have too few holidays.

Very few people know about it.

Few sözü qeyri-müəyyən artikllə işlənə bilər. Bu zaman o, müsbət mənə bildirir. Misallara müraciət edək:

Few people would agree with you (= almost none).

A few people would agree with you (= some people).

Few birds can be seen in that place (= almost none).

A few birds can be seen in that place (= some birds).

He has a few friends who call to see him quite frequently (= some friends).

Qeyd etmək lazımdır ki, *few* sözü müəyyən artikllə də işlənə bilər. Bu zaman həmin birləşmə bir neçə sözləri vasitəsilə tərcümə olunur. Misallara müraciət edək:

He has read the few English books he has.

Gold is one of the few metals which are found in a virgin state.

Misallardan görüldüyü kimi *few* və *little* sözləri az miqdarda qeyri- müəyyən kəmiyyət bildirən əsas sözlərdəndir.

"*Several*" sözünün işlənməsi. "*Several*" sözü bir qayda olaraq müəyyənləşdirici söz qəbul etmir. Qeyri-müəyyən kəmiyyət bildirir. Dil faktlarına müraciət edək:

Several times he barely escaped being caught by her brothers, and once he trailed Mr. Morse down town and studied his face in the lighted streets, longing all the while for some quick danger of death to threaten, so that he might spring in and save her father (G.London, 65).

But several times, forgetting the existence of the two girls, his eyes caught thier smiles (G.London, 67).

Several weeks went by, during which Marten Eden studied his grammar, reviewed the books on etiquette, and read voraciously the books that caught his fancy (G.London, 85).

He refused the United States Senate several times, and father says he could become a justice of the Supreme Court any time a vacancy occurs, if he wants to (G.London, 92).

Misallardan göründüyü kimi, *several* sözü qeyri-müəyyən kəmiyyət bildirir. Bu söz əsasən sayıla bilən isimlərlə işlənir.

Enough sözünün işlənməsi. *Enough* sözü həm sayıla bilən, həm də sayıla bilməyən isimlərlə işlənir. Məsələn: There are not enough chairs. There is not enough furniture.

<i>With countable nouns</i>	<i>With uncountable nouns</i>	<i>With countable and uncountable nouns</i>
A majority of	Much	Enough
A number of	A bit	All
Several	A great deal of	More
Many	A large quantity of	Most
A large number of	A large amount of	Less
A few	A little	Least
Few	Little	No
Very few	Very little	None
A great number of		Any
		Not any
		Some
		Plenty of
		Lots of

Bundan başqa ingilis dilində bir sıra kəmiyyət bildirən sözlər mövcuddur. Bunların bəzisi həm sayıla bilən, həm də sayıla bilməyən isimlərlə işlənir. Məsələn:

	a plenty of	students
The room contained	a lot of	books

lots of furniture

Don't be shocked mamma. There is plenty of precedent for walking barefooted.

There are plenty of matches in the box.

Aşağıdakı hallarda kəmiyyət bildirən sözlər əsasən sayla bilməyən isimlərlə işlənir. Məsələn: The room contained a great deal of money.

The room contained a large quantity of money.

The room contained a small amount of money.

Bəzi hallarda isim cəm formasında olur. Məsələn,

The room contained a large number of students. The room contained a good number of students.

Bir sıra hallarda aşağıdakı formalar işlənir.

two pieces

news

news

of

information

an item

furniture

Tipik kəmiyyət bildirən birləşmələr: a slice of cake, a roast of meat, a few loaves of bread, a bottle of wine (12, s. 58-63).

Ölçü bildirən birləşmələr: a pint of beer, a spoonful of medicine, pound of butter.

"Some" sözünün işlənməsi. Məlumdur ki, some sözü qeyri-müəyyən əvəzlik kimi işlənir. Lakin nə kimi işlənməsindən asılı olmayaraq "some" sözü qeyri-müəyyən kəmiyyət bildirir. Məsələn,

Some persons need guides, most persons do, but I think I can get along without them. (G.London, 109).

There were some boys in the yard.

I asked him some questions.

He has some English books.

Məlum olduğu kimi sual və inkar cümlələrdə any işlənir. Məsələn,

Have you any English books? I have not any English books.

Təhlildən göründüyü kimi ingilis dilində qeyri-müəyyən kəmiyyət bildirən sözlər çox müxtəlif və rəngarəngdir.

Bir sıra isimlər öz leksik mənalарına görə qeyri-müəyyən kəmiyyət bildirir. Həmin isimləri aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

a) bəzi cəmdə olan isimlər -belongings, clothes, contents, savings, stairs, outskirts və s.

b) sifətdən düzələn bəzi isimlər -goods, sweets, valuables və s.

c) bir sıra toplu isimlər -clergy, police, cattle, people, poultry, family, crowd və s.

Məlum olduğu kimi, qeyd edilən isimlərin bir qrupu xəbəri təkdə, bir qrupu isə xəbəri cəmdə tələb edir. Məsələn,

The police are still in search of that dangerous criminal.

The poultry have done much mischief among the flowers in our garden.

The cattle are sleek and well-fed.

İşlədilən kontekst, şərait və situasiyadan asılı olaraq bəzi toplu isimlər xəbəri həm təkdə, həm də cəmdə tələb edir. Məsələn,

The family were sitting round the table.

The committee were divided in their opinion.

The committee was made up of twenty members.

My family is large.

Burada bizim üçün bir fakt aydındır ki, xəbəri təkdə və ya cəmdə götürməsindən asılı olmayaraq yuxarıda qeyd edilən isimlər öz leksik mənalарına görə qeyri-müəyyən kəmiyyət ifadə edirlər.

NƏTİCƏ

Müasir Azərbaycan və ingilis dillərində kəmiyyət kateqoriyası ilə bağlı tədqiqatın nəticələrini aşağıdakı qaydada ümumiləşdirmək olar:

1) İngilis, Azərbaycan və eləcə də digər türk dillərinin ümumi kateqoriyalarından biri olan kəmiyyət kateqoriyası son otuz il ərzində sinxron planda, yakut, qazax, türkmən, çuvaş dillərinin materialları əsasında, diaxron aspektdə isə Azərbaycan dilinin materialları əsasında öyrənilmişdir.

Lakin müasir dövrə qədər bu kateqoriyanın qrammatik mahiyyəti, onun əsas qrammemaları arasındakı münasibətlər, kəmiyyət kateqoriyasının affiksi, semantikasını və morfoloqiyasını lazımı səviyyədə tədqiq edilməmiş, çox zaman mübahisəli, ziddiyyətli fikirlər söylənilmişdir, ona görə də kəmiyyət kateqoriyasının nəzəri planda tədqiq edilməsi dilçiliyin aktual problemlərindəndir .

2) Məlumdur ki, kəmiyyət fəlsəfi anlayışdır. Fəlsəfi mənada tək və cəm anlayışları daxilən əlaqəli olmaqla bir – birini tamamlayır, cəm özündə tək, tək isə cəmi istisna edir. Başqa sözlə desək, tək və cəm fəlsəfi kəmiyyət kateqoriyasının mahiyyətini təşkil edən dialektiv vəhdət yaradır.

Qrammatik kəmiyyət kateqoriyasının real əsasını obyektiv dünyada kəmiyyət münasibətlərinin ifadə vasitələri təşkil edir. Qrammatik tək və cəm, tək və cəmin fəlsəfi anlayışlarına uyğun olsa da, eyni deyil, birincilər dildə ikincilərin ifadəsidir.

Müasir Azərbaycan və ingilis dillərində kəmiyyət kateqoriyasının qrammemləri olan təklik, toplayıcılıq və cəmlilik mənaları arasındakı struktur və semantik əlaqə bu kateqoriyanın qrammatik əsasını təşkil edir, onun morfoloji kateqoriya kimi formalaşmasını şərtləndirir.

Morfoloji kateqoriya kimi kəmiyyət kateqoriyası bir – biri ilə struktur, semantik rəqabətdə yaranan qrammemlərin sistemidir.

Bu kateqoriyanın kateqorial əlaməti tək və cəmin, tək və cəmin toplayıcılığın qarşılaşdırılmasındadır.

Digər tərəfdən kəmiyyət kateqoriyasının əsas əlamətlərindən biri bu kateqoriyanın leksik-semantik, morfoloji və sintaktik-semantik ifadə vasitələrinin

mövcudluğundadır. Müvafiq olaraq, kəmiyyət kateqoriyası isimlərdə, əvəzlilərdə substantivləşmiş nitq hissələrində və feillərdə morfoloji kateqoriyanın bütün kateqoral əlamətlərinə malikdir.

4) Kəmiyyət kateqoriyasının mahiyyətini açmaq üçün müəyyənlik (qeyri-müəyyənlik) kateqoriyaları arasında olan qarşılıqlı münasibətlər xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Belə ki, kəmiyyət kateqoriyası müəyyənlik (qeyri - müəyyənlik) kateqoriyası ilə struktur, semantik, morfoloji və sintaktik funksional planda sıx əlaqədədir.

Dilimizdə kəmiyyət kateqoriyası tək, müəyyənlik və qeyri-müəyyənlik kateqoriyalarının əsas ifadə vasitələrinin köməyi ilə realizə olunur (o, bu əvəzliyi, bir sayı).

Bildiyimiz kimi Azərbaycan dilində -lar/ -lər affiksinin iyirmiə yaxın semantik çaları müəyyən olunmuşdur.

-Lar/ -lər şəkilçisinin əsas xüsusiyyətlərindən biri ondan ibarətdir ki, o, bir çox antroponimlər və tiponimlərlə birləşərək, sözün tərkibində leksikləşir və sözdüzəldici morfem qismində çıxış edir.

Müasir ingilis dilində müəyyənlik və qeyri - müəyyənlik dilin qrammatik quruluşundan asılı olaraq müxtəlif vasitələrlə ifadə olunur. İrəlidə qeyd etdiyimiz kimi, müasir ingilis dilində artıqlı müəyyənlik və qeyri-müəyyənlik kateqoriyasının əsas ifadə vasitələrindən biridir.

Müasir ingilis dilində artıqlı müəyyənlik və qeyri-müəyyənliyin əsas ifadə vasitələrindən biri kimi çıxış edir. Belə ki, müəyyənlik artıqlı müəyyənliyin, qeyri – müəyyənlik artıqlı isə qeyri- müəyyənliyin ifadə vasitəsi kimi çıxış edir.

Burada bir cəhəti qeyd etmək lazımdır ki, bu funksiyalardan başqa hər bir artıqlı digər mənaları da ifadə edə bilər. Qeyri-müəyyənlik artıqlı qeyri-müəyyənlik kateqoriyasının, müəyyənlik artıqlı isə müəyyənlik kateqoriyasının ifadə vasitəsi kimi çıxış edir.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

Azərbaycan dilində:

1. AMEA-nın nəşri Azərbaycan dilinin qrammatikası I hissə. 1951,56 s.
2. Aslanov A. Azərbaycan dilində qrammatik kateqoriyalar. Bakı, 1985, 23 s.
3. Aslanov A. Müasir Azərbaycan dilində inkarlıq və kəmiyyət kateqoriyaları. Bakı 1963, 206 s.
4. Axundov A., Məmmədov N. Dilçiliyə giriş. Bakı, 1980, 234 s.
5. Babayev A. Dilçiliyə giriş. Bakı, 1992,134 s.
6. Budaqov R. Dilçiliyə aid oçerklər. Bakı, 1956, 89 s.
7. Qayıbova M. İngilis dilinin qrammatikası. Bakı, 1958, 197 s.
8. Qəribova J. Azərbaycan dilində kəmiyyət kateqoriyasının ifadə üsulları. Avtoreferat. Bakı, 1994.
9. Qəmbərov V.A. Müasir ingilis dilində ismin kəmiyyət formalarının kontekstual təhlili. NDA. Bakı, ADU, 2008, 147 s.
10. Hüseynov A.R. İngilis və Azərbaycan dillərində qrammatik kateqoriyaların ifadəsinə dair: ADU-nun “Dil və ədəbiyyat” jurnalı, 2007 № 1(2), səh. 59-62. Azərbaycan dillərində kəmiyyət
11. Hüseynov A.R. İngilis və Azərbaycan dillərində kəmiyyət kateqoriyasının qrammatik ifadə vasitələri. ADU-nun “Dil və ədəbiyyat” jurnalı, 2007 № 2(3), səh. 89-95.
12. Hüseynov A.R. İngilis dilinin nəzəri qrammatikası üzrə mühazirələr toplusu. Dərs vəsaiti. Bakı. Mütərcim, 2015, 54 s.
13. Əlizadə A. Azərbaycan dilində kəmiyyət kateqoriyası. Namizədlik dissertasiyası. Bakı, 1966, 12 s.
14. Kazımov A. “Kəmiyyət kateqoriyasının sayla əlaqəsinə dair”. Az. EA Nəsimi adına Dilç. İnst. Nəşri Dil, etnos və etnonimiya kitabı. Bakı, 1994,76 s.
15. Məmmədov M. Azərbaycan dili şivələrində ismin kəmiyyət kateqoriyası. 131-138 Az. EA Nəsimi adına Dilç. İnst. Tədqiqlər. Bakı 1994,137 s.
16. Məmmədov Y. Ərəb dilinin qısa kursu. Bakı, 1978, 134 s.

17. Musayev O. İngilis dilinin praktik qrammatikası. Bakı, 1988, 346 s.

Rus dilində:

18. Ализаде А. Дж. Категория числа в Азербайджанском языке (на материале письменных памятников XIV-XIX веков) Автореферат дис. Баку, 1968, 87с.

19. Асланов В.И. О путях установления первичных корней слов о непродуктивными аффиксами в тюркских языках (на материале азербайджанского языка). Вопросы азербайджанского языкознания. Баку, 1967, 45 с.

20. Боровкова Т.А. Грамматический очерк языка «Divani lügət-it-türk» Махмуда Кашгари Л., 1966, 54 с.

21. Бетлянк О.И. О языке якутов. Новосибирск, 1989, 198 с.

22. Виноградов В.В. Избранные труды. Лексикология и лексикография. М.: Наука, 1977, 312 с.

23. Ганиев С.М. Грамматика тюркского языка кавказкого-азербайджанского наречия. Часть 2. Издательство б-е. Баку, 1922, 9с.

24. Гаджиев Г.И. Восстановление древних морфем в тюркских языках. 98 с.

25. Головин Б.Н. Введение в языкознание. Москва, 1973, 213 с.

26. Гиганов И. Грамматика татарского языка. С. Петербург, 1801, 77 с.

27. Гордлевский Вл. Грамматика турецкого языка. Морфология и синтаксис. Москва, 1928, 67 с.

28. Данияров А.Д. Категория множественности в современном Казахском языке. А.К.Д. Алма-Ата, 1965, 12 с.

29. Дмитриев Н.К. Категория числа в книге «Исследование по сравнительной грамматике тюркских языков». Часть II Москва, 1956, 90 с.

30. Дмитриев Н.К. Грамматика Кумыкского языка. Москва. Ленинград, 1956, 107 с.

31. Дульзон П. Происхождение алтайских показателей множественного числа. Москва, 1968, 43 с.
32. Есперсен О. Философия грамматики. Москва, 1958, 55 с.
33. Иванов С. Об изучении грамматики тюркских языков. Санкт Петербург, 1976, 21 с.
34. Иртенъева Н.Ф. Грамматика английского языка. Москва, 1956, 21 с.
35. Исаченко А.В. О грамматическом значении // Вопросы языкознания, 1961, №1, 28-43 с.
36. Казим-бек М. Общая грамматика турецко-татарского языка. Издательство 2-е Казань, 1846, 234 с.
37. Кацнельсон С.Д. Типология языка и речевое мышление. Л.: Наука, 1972, 216 с.
38. Кононов А.Н. История изучения тюркских языков в России. Ленинград, 1982, 90 с.
39. Кононов А.Н. Грамматика современного турецкого литературного языка. Москва. Ленинград, 1956, 124 с.
40. Кононов А.Н. Нигматов К.Г. Махмуд Кашгарий о тюркских языках. 33 с.
41. Котвич В. Исследование по алтайским языкам. М., 1962, 44 с.
42. Кошечая И.Т. Уровни языкового абстрагирования. Изд-во Киевского Университета, 1973, 209 с.
43. Мехтиева С. Язык Азербайджанских народных дастанов в записях XVII-XIX век. АДД Баку, 1992, 108 с.
44. Мирзалиева Н. Категория залога в современном Азербайджанском языке и смежные явления. Автореферат Б. 1976, 88 с.
45. Мелиоранский П.М. Арабский Филолог о турецком языке С.Пб., 1900, 332 с.
46. Молганов А.А. Количественные слова интерпретация категории числа в английском языке. Минск, 1979, 63 с.

47. Насилов Д.К. Характеристика количественной аспектуальности в узбекском языке. Москва, 1985, с. 300-305.
48. Никифоров Г.А. Категория множественности в якутском языке. А.Д. Москва, 1952, с. 46-54.
49. Нигматов Х.Г. Морфология яхыка восточно-тюркских памятников XI-XII веков А.КД.Б., 1978, 151 с.
50. Панфилов В.З. Типология грамматическая категория числа. Москва, 1978, 191 с.
51. Панфилов В.З. Гносеологические аспекты философских проблем языкознания. М.: Наука, 1982, 358 с.
52. Паул Г. Принципы история языка. М.: ИЛ. 1960, 500 с.
53. Перельман М.М. Категория числа существительного в современном английском языке. Л., 1965, 195 с.
54. Попова М.А. Категория собирательности имен существительных в современном английском языке. Москва, 1976, 26 с.

İngilis dilində:

55. Curme G.A. Grammar of the English Language. Vol.3. Oxford, 1931, 616 p.
56. Denis S. "Essays in Comparative Altaic Linguistics" Bloomington, 1990, 211p.
57. Deyeva I.M. Lexico-grammatical Difficulties in English. Leningrad: Prosvecheniye, 1976, 240 p.
58. Halliday M.A.K. Categories of the Theory of Grammar // Word, 1961, 73 Vol:17, No 3, p. 241-292.
59. Halliday M.A.K. Explorations in the Functions of Language. London, 1973, 143 p.
60. Halliday M.A.K. System and Function in Language / Halliday M.A.K. Selected Papers. London, 1976, 250 p.

61. Halliday M.A.K. Language as Social Semiotic: The Social Interpretation of Language and Meaning. London, 1978, 256 p.
62. Halliday M.A.K. McIntosh A., Strevens P. The Linguistic Science and Language Teaching. Blomington, 1965, 322 p.
63. Jespersen O. A Modern English Grammar on Historical Principles P. II. Syntax, 1 st vol. London and Copenhagen, 1949, 512 p.
64. Leech G., Svartvik J. A Communicative Grammar of English. M.: Prosvescheniye, 1983, 304 p.
65. Sweet H. A New English Grammar. Logical and Oxford, 1930, 146 p.
66. Thompson A.J., Martinet A.V. A Practical English Grammar. Oxford University Press, 2001, 383 p.
67. Yunusov D.N. A Guide to English Grammar. Baku, 2005, 263 p.

İstifadə olunmuş saytlar:

68. Website: www.beaugrande.com.
69. Website: www.listserv.linguistlist.org

İstifadə olunmuş bədii ədəbiyyat:

70. “Kitabi-Dədə Qorqud”. Bakı, 1986.
71. Quliyev V. “Mirzə Kazımbəy” (1802-1870), Bakı, 1987, 387 s.
72. Vurğun S. Seçilmiş dram əsərləri və poemaları. Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1974, 496 s.
73. Conan Doyle A. The Lost World. L., 1974, 186 p.
74. Cronin A.J. Hatter's Castle. M., 1963, 647 p.
75. Dickens Ch. Dombey and Son. Volume I, M.: Foreign Languages Publishing House, 1955, 560 p.

76. Fitzgerald F.Scott. Selected Short Stories. M.: Progress Publishers, 1979, 357p.
77. Galsworthy J. The man of Property. The Forsyte Saga. Book I. Moscow, Progress Publishers, 1974, 383 p.
78. Galsworthy J. The White Monkey. M.: Foreign Language Publishers, 1953, 300 p.
79. Maugham S.W. The Moon and Sixpence. Moscow, Progress Publishers, 1972, 240 p.
80. Maugham S.W. The Painted Veil. Moscow, 1998, 247 p.
81. Hardy Th. The Life and Death of the Mayor of Casterbridge. M.: Progress Publishers, 1964, 368 p.